Papers of the Institute for Bulgarian Language, 39, 99 – 161
Print ISSN 0323-9934, Online ISSN 2603-3402

DOI: 10.47810/PIBL.XXXIX.26.03

НАБЛЮДЕНИЯ ВЪРХУ ПРАВОПИСА НА СТАТИЯТА ПРОТЛ<ЪК>Ъ ЛУ<ТѪ>РГЇИ, И ЦРКВИ, И ЧИНѪ СЩЕН҆НИЧЬСКОМѪ В MSS РГАДА 88 И БОГИШИЧ 52

Татяна Илиева
Кирило-Методиевски научен център,
Българска академия на науките, България

OBSERVATIONS ON THE ORTHOGRAPHY OF THE ARTICLE ПРОТЛ<ЪК>Ъ ЛУ<ТѪ>РГЇИ, И ЦРКВИ, И ЧИНѪ СЩЕН҆НИЧЬСКОМѪ IN MSS RGADA 88 AND BOGISHICH 52*

Tatyana Ilieva
Cyrillo-Methodian Research Centre,
Bulgarian Academy of Sciences, Bulgaria

Резюме: Опитвайки се да установи кой е преводачът на литургийното тълкувание от ркп. *РГАДА 88* и *Богишич 52,* онасловено Протлѣ лѹ҆ргїи, и цр҃кви, и чинѹ сщ҃ен҃ничьскомѹ и идентифицирано като кратка славянска версия на късновизантийския мистагогичен трактат Ἑρμηνεία περὶ τοῦ θείου ναοῦ от Симеон Солунски, авторката на статията прави щателен анализ на правописа на текста. Целта ѝ е да събере достатъчно фактологичен материал, от който да извлече информация за това кога и къде е възникнала творбата, както и към коя книжовна школа е принадлежал преводачът.

Работната хипотеза е, че анонимното литургийно тълкувание от посочените два кодекса, включващи поредица от съчинения, чиято принадлежност към книжовния кръжец около Стефан Лазаревич и по-специално към литературното наследство на Константин Костенечки се смята за безспорен научен факт, по всяка вероятност също трябва да бъде отнесено към него. С помощта на съпоставителния метод авторката съотнася правописните характеристики на литургийното тълкувание от mss *РГАДА 88* и *Богишич 52* с тези на търновските и атонските книжовници, както и с правописната норма на ресавската школа, основен извор за изясняване на чиято

* Copyright of each paper stays with the respective authors. The works in the Papers of the Institute for Bulgarian Language are licensed under a Creative Commons Attribution 4.0. International Licence (CC BY 4.0).

същност е граматическият трактат „Сказанието за буквите“ на Константин Костенечки.

Близостта на литургийното тълкувание от ркп. *РГАДА 88* и *Богишич 52* с „Тълкуването на Песен на песните“ и „Житието на Стефан Лазаревич“ според РМ2/24 по правописни особености, както и сходството му с граматическите правила, зададени в „Сказанието за буквите“ на К. Костенечки, позволява да се твърди, че протографът на епитомето е създаден ако не от същия книжовник, то поне от такъв, който притежава същата правописна школовка. Едно съпоставително бъдещо проучване на литургийното тълкувание с други текстове, отнасяни към перото на К. Костенечки, би дало по-категоричен отговор на въпроса за атрибуцията на превода.

Ключови думи: преводна литература от XV век; Константин Костенечки; средно-български език; търновска книжовна норма; ресавски правопис

Abstract: In the attempt to determine the authorship of the liturgical commentary in RGADA 88 and Bogishich 52 entitled Прⷪтлѣ лѵ̑ргїи, и цр҃кви, и чинѫ сц҃е҆ннічьскомѫ and identified as a brief Slavonic version of the late Byzantine mystagogical treatise “Ερμηνεία περὶ τοῦ θείου ναοῦ” by Simeon of Thessaloniki, the researcher carries out a thorough analysis of the orthography of that text. Her aim is to gather sufficient factual material from which to obtain information about the place and time when the work appeared as well as the literary circle to which its author belonged.

The researcher’s working hypothesis is that the anonymous liturgical commentary in the respective two codices (which include a series of writings, whose belonging to the literary circle around Stefan Lazarevich and to Constantine of Kostenets’s literary heritage in particular is considered an established fact) is in all probability also to be attributed to him. By means of the comparative method the researcher compares the orthographical characteristics of the liturgical commentary in mss RGADA 88 and BOGISHICH 52 with those of the Turnovo and Mount Athos men of letters as well as with the spelling norm of the school of Resava, the main source for whose elucidation is the grammar treatise On the Letters by Constantine of Kostenets.

The closeness of the liturgical commentary in mss RGADA 88 and BOGISHICH 52 to the Commentary on the Song of Songs and “The life of Stefan Lazarevic” of RM2/24 on orthographical peculiarities and its similarity to the grammar rules laid down in The Story of the Letters by Constantine of Kostenets makes possible the contention that the original of the epitome was written if not by the same man of letters then by someone who had the same orthographical schooling. A future comparative investigation of the liturgical commentary in relation to other texts attributed to the pen of Constantine of Kostenets would give a more definite answer to the problem of the attribution of that translation.

Keywords: translated literature from the 15th century; Konstantin Kostenechki; Middle Bulgarian language; Tarnovo literary norm; Resava orthography

1. ВЪВЕДЕНИЕ

До неотдавна се смяташе, че първият славянски превод на късновизантийския мистагогически трактат Ἑρμηνεία περὶ τοῦ θείου ναοῦ от Симеон Солунски[1] е направен през втората половина на XVII век в Русия от монаха Евтимий Чудовски[2]. През 2021 г. обаче бе установено, че малко след написването на коментара в първата половина на XV век в южнославянска среда е създадена негова съкратена версия под наслов Протлѣ лѹ҃ргїи, и цр҃кви, и чинꙋ сщ҃енничьскомꙋ[3], известна към момента по два преписа, съдържащи се в сръбски кодекси от XVI век[4] – единия в състава на ръкопис № 88 от сбирката на Оболенски (фонд 201), РГАДА, л. 84а – 87а[5], идентифициран с изгубения ръкопис № 13 от сбирката на А. С. Норов[6] и датиран според водните знаци в първа четвърт на XVI век[7], другия в ръкопис № 52

---

[1] За личността и литературното дело на Симеон Солунски вж. Sokolov 1894: 518 – 558.

[2] За книжовната дейност на Евтимий (Чудовски) вж. Isachenko – Lisovaia 1989: 194 – 210.

[3] Вж. предварителното съобщение за този писмен паметник у Ilieva 2021: 317–328.

[4] Изказвам огромната си благодарност към проф. А. Милтенова, която ме подтикна да се заема с изследването на този прелюбопитен текст и ми предостави цялата информация за него и всички материали, с които разполагаше: фотокопия на двата преписа (след уточняване реда на разместените листове в *Богишич 52*), както и предварително транскрибирания от нея текст и друга необходима научна литература.

[5] Вж. детайлно описание на ръкописа у Moshkova 2016: 38 – 58. Копие на манускрипта е достъпно на сайта на РГАДА. Подробно за съдържанието на сборника пише А. Милтенова (Miltenova 2021: 258 –278).

[6] Въз основа на данните в публикувания през 1836 г. от А. Х. Востоков опис на книгите на А. С. Норов (Vostokov 1842: 529 – 551) Л. В. Мошкова установява идентичността на настоящия *РГАДА 88* с изгубения ms № 13 от въпросната сбирка. Става дума за малоформатен кодекс, състоящ се от 296 л., датиран от А. Х. Востоков по съдържанието на една паметна бележка, оставена от неговия притежател, около 1653 г. (Vostokov 1842: 546 – 547), писан с дребен полуустав, принадлежал според споменатата приписка на Михаил, митрополит Коласийски, Кратовски и Щипски. (Подробно изследване за Коласийския митрополит Михаил вж. у Angelov 1980: 5 – 83, както и у Mincheva 2019: 151–159.)

В една своя публикация върху славянските ръкописи, свързани със светите земи, Кл. Иванова споменава за изгубения № 13 от сбирката на А. С. Норов, като с основание допуска, че той най-вероятно не е съставен от Михаил, а че Коласийският митрополит се е сдобил с готова вече книга, създадена преди XVII в., която после лично допълнил с още текстове. Вж. Ivanova 2008: 65. Най-новата датировка според водните знаци потвърждава това предположение.

[7] В генеалогичната схема на сръбските владетели, която е част от съдържанието на *РГАДА 88* (л. 121а), са включени годините 1506 – 1513 и могат да се приемат като terminus post quem за появата на ръкописа. Вж. Miltenova 2021: 260.

(стара сигнатура 19С) от 1567 г. от Архива на Балтазар Богишич (1834 –1908) в Музея на град Цавтат, Хърватия[8], където преписът на литургийното тълкуване следва по аналогичен начин съдържанието на трактата *Отломки по космография*[9] (л. 122б21, 133аб, 124аб). Въз основа на различни елементи от съдържанието в текста бе установено, че същото е силно съкратен превод на съчинението Ἑρμηνεία περὶ τοῦ θείου ναοῦ от късновизантийския автор Симеон Солунски (Ilieva 2022: 92 – 106). Преводачът е неизвестен. Предполага се, че ядрото на кодексите, в които са съхранени двата преписа на съчинението, е бил средновековен сръбски ръкопис от първата половина на XV век, създаден в кръга книжовници около Стефан Лазаревич, и че преводът на литургийното тълкуване в посочените сборници е дело на Константин Костенечки. Основен аргумент за това предположение е появата на въпросната статия и в двата сборника сред съчинения, за които се знае, че принадлежат на българския книжовник при двора на сръбския деспот (Miltenova 2021: 270).

Особено информативен за един неатрибуиран текст би могъл да бъде езиковият анализ. Той предоставя данни за епохата, в която е създадена творбата, а също и за школата, формирала нейния автор. Ето защо на следващите стра-

---

[8] Най-детайлното описание до момента на ркп. Цавтат № 52 от XVI век принадлежи на Ст. Новакович в Старине от Югословенската академия на науките, където е публикувано изследването му върху съдържащите се в кодекса исторически глави за сръбски и български владетели. Вж. Novaković 1878: 44 – 60. В по-ново време съдържанието на кодекса е подробно изследвано от Н. Радошевич (Radoshevich 2005: 395).

[9] В един свой непубликуван доклад, четен на Интердисциплинарния колегиум по стара българска литратура през 2012 г., Кл. Иванова първа обръща внимание на свързаността на двата кодекса *РГАДА 88* и *Богишич 52*, които частично се припокриват по състав*. Като общи за съдържанието и на единия, и на другия ръкопис текстове тя посочва: компилацията „Отломки по космография“ с приложени към нея карта на света и илюстрации на движението на звездите, зодиакалните знаци, дванадесетте ветрове и на промените в дължината на деня и нощта; един пътеводител, озаглавен **Съмотрениѥ въселенныѧ**; статиите „За Едем“, „За значението на името *Адам*“, „За морската дълбина“. Между включените в репертоара на *РГАДА 88* статии и Л. Мошкова, и Кл. Иванова отбелязват също така едно тълкуване на литургията, което обаче не фигурира в списъка с общи текстове между Норовия и Богишичевия сборник у Кл. Иванова, ако и присъствието на подобно четиво да е отразено в съдържанието на хърватския кодекс още от Ст. Новакович в 1877 г. По-късните изследователи на ръкописа К. Куев и Г. Петков също не казват нищо за съществуването на подобно съчинение на страниците на *Богишич 52* (Kuev, Petkov 1986: 321). За наличието на статията **Протлⷦ лⷬргїи, и црⷦкви, и чинⷭ сцⷱеннⷱничьскомⷭ** в кодекса от Цавтат в по-ново време мимоходом споменава Н. Радошевич (Radoshevich 1981: 395). Едва наскоро, през 2021 г., А. Милтенова прави връзка между литургичния трактат от *РГАДА 88* и този от Богишичевия сборник и открива, че става дума за две копия на един и същ текст (Miltenova 2021: 262).

ници ще се съсредоточа върху езиковата характеристика на този неизследван още писмен паметник, търсейки допълнителни аргументи за установяването на неговото авторство. Тук ще бъде направен щателен анализ на правописа на статията Прⷪтлѣ ⷭ҃ⷪргїи, и црⷦкви, и чинѣ сѷ҇ѥ́ничьскомѣ от *РГАДА 88* и *Богишич 52*. Целта е чрез метода на дескрипцията да бъде събран достатъчно фактологичен материал, от който да се извлече информация за това кога и къде е възникнала творбата, както и към коя книжовна школа е принадлежал авторът.

Работната ми хипотеза е, че анонимното литургийно тълкувание от посочените два кодекса, включващи поредица от съчинения, чиято принадлежност към книжовния кръжец около Стефан Лазаревич и по-специално към литературното наследство на Константин Костенечки се смята за безспорен научен факт,[10] по всяка вероятност също трябва да бъде отнесено към него.

Важно сведение за живота на този среднобългарски писател, което научаваме от приписката към един изгубен днес ръкопис от XVI век, съдържал негови текстове – т. нар. Ловчански сборник на Михаил х. Неделчев[11], и което има пряко отношение към въпроса за изграждането му като книжовник реформатор, е, че Константин се е учил при ученика на заточения в Бачковския манастир търновски първойерарх Евтимий[12] Андрей (Андроник).[13] Това обяснява защо, ако и да не е непосредствено свързан със столицата на Второто българско царство, Константин познава добре тамошните книжовни норми, факт, доказуем от неговите творби – преводни и оригинални, в които личи отличното владеене както на гръцки език, така и на езиковите канони, установени в „търновските страни“ и на Света гора (Gagova 2008: 646). Защото добре известно е, че редактирането на средновековната българска книжнина започва в светогорските манастири още в края на XIII и първите десетилетия на XIV век, а получава своя завършен вид с дейността на търновските книжовници, поради което нерядко се говори за атонско-търновска школа. Затова друга важна задача ще бъде да съотнеса езиковите характеристики на литургийното тълкувание от *РГАДА 88* и *Богишич 52* с тези на търновските и атонските книжовници, кои-

---

* Сърдечно благодаря на проф. Кл. Иванова, която ми предостави доклада си, за да се запозная с него.

[10] Заключението, че съдържанието на двата кодекса РГАДА и *Богишич 52* включва поредица от съчинения, чиято принадлежност към книжовния кръжец около Стефан Лазаревич и по-специално към литературното наследство на Константин Костенечки се смята за доказана в науката, е направено от А. Милтенова (Miltenova 2021).

[11] Сведения за сборника на Михаил х. Неделчев вж. у Trifonov 1943; Kuev, Petkov 1986: 15 – 20, 257; Gagova 2006: 645.

[12] За периода на Евтимиевото заточение в Бачково по-подробно вж. Izvestiya ID, 4, 1915: 217.

[13] Повече за дяк Андрей вж. у Pandurski 1974; Velcheva 1999.

то отдавна са добре изучени.[14] Основна база за сравнение ще бъдат предходните изследвания върху съчиненията на Патриарх Евтимий (Haralampiev 1990), Григорий Цамблак (Davidov 1966, Haralampiev 1984), Киприан Киевски и на цяла Рус (Cheshko, Kniazevskaia 1980), химнописеца Ефрем (Haralampiev 1994), дяк Андрей (Velcheva 1999), книжнината от кръга около цар Иван Александър (Popova 1999b; Danova 2024), царските грамоти от края на XIV век (Daskalova 1999), Софийското книжовно средище (Daskalova 1996).

В науката отдавна се е затвърдило схващането, че Константин Костенечки е основоположник на т. нар. ресавска школа[15] с характерния за нея безюсов правопис[16], предаващ спецификите на западнобългарските говори от диалектния континуум на среднобългарския език. При пребиваването си в Белград този изтъкнат последовател на Евтимиевото дело реформира сръбския правопис[17] по образец на среднобългарската търновска школа и въвежда диакритични знаци. Той привлича около себе си плеяда сръбски книжовници, които започват да превеждат от гръцки богослужебните и други книги, прилагайки смятания за по-правилен нов

[14] Вж. относително подробната библиография у Dobrev 1997: 57 – 91, както и обобщаващата статия на Л. Тасева и М. Йовчева върху езиковите образци на атонските книжовници с добавените там по-нови изследвания по въпроса (Taseva, Yovcheva 2006). Обобщение на резултатите от досегашните проучвания по темата може да бъде намерено в „История на българската средновековна литература“, § 5.4. Езикът на книжнината през XIV век (Taseva 2008: 563 – 572).

[15] Критика на термините *ресавска школа* и *ресавски правопис* вж. у Трифонов (Trifonov 1940: 47).

[16] За особеностите на ресавския правопис повече информация може да бъде намерена у Райков (Raykov 1977) и А.-М. Тотоманова (Totomanova 1985; Totomanova 2003). Преглед на българските ръкописи от ресавска редакция вж. у Христова (Hristova 1991).

[17] През втората половина на XIV или в началото на XV век, когато Константин Костенечки се установява в двора на деспот Стефан Лазаревич, ресавската ортография измества т. нар. рашка писменост, документирана в паметници от XIII век и отразяваща западнобългарската регионална писмена норма на среднобългарския език, чиито главни особености по данни на Мирославовото евангелие от края на XII век са:

- едноеров правопис с малък ер;
- смесване на буквите ѹ и ю;
- отсъствие на йотувани ѧ и є или употребата им по изкуствени правила;
- замяна на ы с и пред к, г и х;
- неразличаване на в и ѹ в началото на думата;
- смесване на п и ф в чужди думи.

За сръбската редакция на старобългарския език и едноеровия правопис обстойно пишат Недељковић (Nedel'kovic 1965; Nedel'kovic 1975), Младеновић (Mladenovic 1980; Mladenovic 2004), Јовановић-Стипчевић (Jovanovic-Stipchevic 1980; Jovanovic-Stipchevic 1991), Добрев (Dobrev 1991: 229 – 230).

правопис. Поради тази причина задачата ми при лингвистичното проучване на статията от *РГАДА 88* и *Богишич 52* ще бъде да съпоставя ортографията на двата преписа с правописната норма на ресавската школа. Основен извор за изясняване на същността на правописната реформа, проведена в двора на Стефан Лазаревич, е граматическият трактат „За буквите“, който представлява нейна пряка теоретическа обосновка и ръководство за осъществяването ѝ, написано от нейния главен инициатор.[18] Друг извор са самите текстови корпуси. Поради необозримостта на изследванията върху отделни юсови и безюсови паметници тук използвам за сравнение само някои по-нови работи (вж. посочените по-горе). Особено важна е съпоставката с наблюденията на М. Димитрова върху ТкПП по РМ 2/24 предвид принадлежността му към същия кръг произведения, в които е и статията от *РГАДА 88* и *Богишич 52* (Dimitrova 2012).

2. АНАЛИЗ НА ПРАВОПИСА

Дори бегъл поглед върху правописа на двата преписа е достатъчен, за да бъде забелязан характерният за книжнината от XIV столетие стремеж към формална близост до оригинала, ярък израз на елинизиращата тенденция в литературата от този период.[19] Подобно на ръкописите от Света гора и Търново[20], и тук се наблюдава засилена употреба на ударения и придихания, както и на редица букви с еднаква фонетична стойност – например *о* и *ѡ*, *и*, *і* и *ї*, а също и на графеми от византийското писмо като *ѡ*, *ѕ*, *ѱ*, *ѧ*, *ѵ*.

При детайлното описание на правописа на преписите важните характеристики, на които най-вече ще обърна внимание, са надредните знаци, не/употребата на носовки, ерове и букви за йотувани гласни. Ще се спра и на дистрибуцията на дублетните графеми, както и на правописните правила при думите от чужд произход.

Сигнатурите на примерите са двойни – за всеки от двата преписа, отделени с разделителен знак ‘▫’. Всяка съдържа сведения за листа, страницата и реда, на който е съответната словоупотреба. Ркп. *РГАДА 88* означавам със сигла *Н* (от Норов, поради това че кодексът в миналото е принадлежал към сбирката на А. С. Норов), а *Богишич* – с *Б*.

---

[18] По-подробно за Константин Костенечки и за неговото граматическо съчинение вж. у Јагић (Jagich 1875: 236), Цонев (Tsonev 1919: 258). В по-ново време книжовникът е предмет на изследване в публикации на П. Лукин (Lukin 1990; Lukin 2001) и А.-М. Тотоманова (Totomanova 1993; Totomanova 1994).

[19] За стремежа към формално сближаване с гръцките оригинали като определяща тенденция в атонската и търновската книжнина вж. у Trost 1978; Cheshko 1982; Karachorova 1989; Slavova 1990; Taseva, Yovcheva 2006.

[20] Vasilev 1980: 409 – 410; Haralampiev 1990: 150 – 154; Popova 1996: 61 – 62; Popova 1999а: 42, 1999б: 260; Taseva 2008: 568.

2.1. Диакритика

В двата преписа на статията Протл҃ь лѹ҃ргїи, и цр҃кви, и чинꙋ сщ҃е́нничьскомꙋ са застъпени всички основни и най-разпространени в евтимиевите писмени паметници[21] и в граматическия трактат на К. Костенечки диакритични знаци. Същевременно обаче изписването на ударение и придихание върху думата остава не съвсем последователно. Наблюдават се следните тенденции, познати ни и от други ръкописи, възникнали през тази епоха[22]:

2.1.1. Ударения

От ударенията и в двата преписа, макар и не съвсем последователно, се използват акут, гравис, двоен гравис и циркумфлекс.[23]

2.1.1.1. Акут (оксия)

По аналогия с правилата в гръцки език остро ударение и в ЛТ не се поставя никога на крайна сричка.[24] То се слага в началото или вътре в думата и може да стои върху:

– корена: вто́рыи, дре́внїи, зна́мена се, хо́теще҆, пришь́стви, прѣ́емникь[25];

– словообразувателния суфикс: ѡглаше́нїи, сконча́нїа, слоуже́нїе, врѣти́ще, ходата́истви;

– граматическия завършек: изложи́ше, ст҃ы́хь.

Само веднъж акут е засечен върху окончанието -овъ във формата за G pl по -*о*-склонение (даро́вь Н86б18)[26] и върху префикс (по́бѣда Н85а6). Негов правописен вариант, който се среща в същите позиции, е т. нар. средно ударение (ми́ра Н84а25, степе́ни Н84а26).

---

[21] Срв. изведените правила за употреба на диакритичните знаци у търновските книжовници и примерите за тяхното използване у Василев (Vasilev 1980: 410), Попова (Popova 1999б: 260), Даскалова (Daskalova 1999: 169), Димитрова (Dimitrova 2012: 63 – 68).

[22] Срв. Vasilev 1980: 410.

[23] В. Василев изтъква, че употребата на акут, гравис, дуплекс и циркумфлекс става характерен белег за българските ръкописи след правописната реформа на Патриарх Евтимий, докато в Сърбия продължават да се пишат и ръкописи без ударения, като циркумфлексът в много ресавски текстове изобщо не се среща (Vasilev 1980: 409 – 410).

[24] Срв. и предписанието, което дава Константин Костенечки в гл. 15 от своето „Сказание за буквите“: Ѡ то́носꙋ. <https://histdict.uni-sofia.bg/textcorpus/show/doc_170>

[25] Срв. наблюденията на А. Даскалова върху царските грамоти (Daskalova 1999: 169).

[26] В. Василев отбелязва като по-обичайно ударение върху окончанието ¬овъ за G pl гравис (Vasilev 1980: 410).

При различни форми на една дума и при нейни производни, както и при думи от един и същ корен писачът на *РГАДА 88* е поставял ударение върху една и съща морфема (пока́зѣе, пока́зоующе; сщ҃е́ннїи, сщ҃е́нникь, сщ҃е́нници, сщ҃е́нникѡ҃; сщ҃е́нствовати; оучи́, оучи́ти, оучи́тель, оучи́телїе; вьхо́дь, и҆схо́де, съхо́де; покрыва́лница, покрыва́ют се; трои́це, трои́чно)[27].

2.1.1.2. Гравис (вария)

Тежко ударение (отново по аналогия с правилата в гръцки език) се поставя най-вече на крайна отворена сричка (сїѭ̀, еѭ̀, его̀, землѝ, въса̀), в предлози и съюзи (радѝ, бѡ̀), в повелителни форми на глаголи (помо́лѝ, при҆имѝ)[28]. По изключение може да се види на средна сричка вм. остро (дїакѡ̀ни Б133б23)[29]. Специално ще отбележа думата землѧ, която във всичките си словоформи в *РГАДА 88* има тежко ударение на последна сричка.[30] Същия правопис думата има в „Тълкуване към Песен на песните“ (ТкПП) по РМ2/24[31], в Зогр. 105[32], както и в катената на Йов по Владиславовия препис от 1456 г.[33] С много малко изключения такъв е правописът на думата и в Карловацкия препис на „Сказание за буквите“.

2.1.1.3. Дуплекс (двоен гравис, кендема)

Пише се:

– в края на еднозрични думи за визуално отграничаване от следващата дума (според правилото на Константин Костенечки, формулирано в трактата му „Сказание за буквите“): мы, ты̑, два̑, три̑, нь̑, си̑[34];

---

[27] Вж. и наблюденията на А. Даскалова върху правописа на царските грамоти (Daskalova 1999: 169).

[28] Вж. още примери и в други паметници от епохата у Vasilev 1980: 410; Daskalova 1999: 169; Popova 1999б: 260; Dimitrova 2012: 65.

[29] Вж. още примери за такива изключения у Vasilev 1980: 410; Popova 1999б: 260; Dimitrova 2012: 65. М. Димитрова обяснява поставянето на тежко ударение в средата на думата с наличието на други форми на думата, завършващи на тази гласна (Dimitrova 2012: 68). Употреба на тежко ударение предимно върху гласната ѡ̀ в думи от чужд произход отбелязва и Цв. Данова в Песнивеца (Danova 2024: 96)

[30] В *Богишич 52* всичките ѝ употреби пък са без ударение.

[31] Изводите са на М. Димитрова (Dimitrova 2012: 66).

[32] Вж. наблюденията на Д. Бирнбаум върху Zogr. 105 (Birnbaum 1988: 216).

[33] Hristova-Shomova 2007: 24.

[34] Такива форми се срещат също в „Тълкувание на Песен на песните“ (нататък ТкПП) по ркп. РМ2/24 (Dimitrova 2012: 67), в Зогр. 105 (Birnbaum 1988: 124), в Песнивеца (Danova 2024: 96), в български безюсови ръкописи (Daskalova 1996: 464).

– в думи, които имат омоними, с цел различаването им от тях (отново съгласно предписанията в трактата на Константин Костенечки): мѷро[35], съ̏[36];

– върху краесловно ери в причастието сы̏ (вероятно като знак за контракция)[37],

– в отделни случаи в позицията на гравис (даєть̏ Н86а1, кр҃товь̏ Н85а14, млт҃вь̏ Н86б25, аг҃гль̏ Н85б14)[38];

– в образуваното от две думи чрез юкстапозиция наречие си̏рѣчь Б133б21[39];

– в заемката кѷдаръ над ѵ (вероятно по навик от писането на думи като мѷро).

2.1.1.4. Циркумфлекс

Използва се относително рядко[40] (всичко 14 употреби във всеки от двата преписа). Най-вече се среща в D sg на местоимението ємꙋ, в заемката архїєр҃єи Н85б19, поединично върху флексия (главꙋ̂ Н85а24) и корен (дрѹ̂ѕїи Н86б9, рꙋ̂цѣ Б124б18, мн҃ѡѕѣ Б124а25). Прави впечатление връзката на този надреден знак с диграфа оу/ ꙋ, вероятно за означаване двойната дължина на дифтонга. По същия начин с удължено произнасяне на гласния о под камората би могло да се обясни присъствието ѝ в мн҃ѡѕѣ[41].

---

[35] За разграничаване от миръ. Примерът е посочен в граматическото съчинение на К. Костенечки за илюстрация на явлението антистиха (Totomanova 1993: 44).

[36] При изписване на показателното местоимение сь с голям ер и кендема (съ̏) двойният гравис има смислоразличителна функция – да го отграничи от предлога съ, който по правило се пише без ударение, например съ Н86а7, 8 Н86б12 (х2) (предл.) : съ̏ Н86а19, съ̏ Б124а13, 17 (мест.). Срв. с правилата на Константин Костенечки за писането на антистихите в съчинението му „Сказание за буквите“, където сь pron. (в 14 употреби на словоформата за им. п., ед. ч., м. р.) и съ praep. (в 181 употреби) се разграничават по същия начин (Сказание 15а, <https://histdict.uni-sofia.bg/textcorpus/show/doc_170>. [15.01.2026] (Totomanova 1993: 33 – 34).

[37] Срв. и наблюденията на М. Димитрова върху ТкПП (Dimitrova 2012: 68). Изследователката отбелязва много примери за писане на двоен гравис над контрахирани срички в състава на прилагателни и в запазения препис на „Сказание за буквите“ на Константин Костенечки.

[38] Двоен гравис на последна сричка в многосрични думи отбелязва и Цв. Данова в Песнивеца (Danova 2024: 96). За различните тълкувания на изписването на р. п. мн. ч. с двоен гравис вж. Dimitrova 2012: 67, бел. 26.

[39] Вж. още примери и в други паметници от епохата у Vasilev 1980: 410; Daskalova 1999: 169; Popova 1999: 260; Dimitrova 2012: 67.

[40] За рядка употреба на циркумфлекса съобщават и другите изследователи на правописа на паметници от този период. Вж. Vasilev 1980: 410; Daskalova 1999: 169; Popova 1999б: 260.

[41] Срв. емфатичното произношение на думата много като [мноого] и в днешния език с цел подчертаване на нейното значение. (Същото обяснение впрочем важи и за

Понякога ударението, което трябва да бъде над ятова гласна, се пише върху следващата (по-рядко върху предходната) съгласна заради високата мачта на буквата (тѣ́леса 84а11, бѣ́дре Б133а32, врѣ́тище Б133б1, въсѣ́ми Н84а10, зрѣ́ти Н86б3). Върху следващата или предходната съгласна ударението се слага и в случай на буква с дълга хаста от горния ред. Вж. непрѣ́станно Н84б6, конѝць Н86а13.

Когато върху ударена гласна има надредна буква, ударението се пише над нея. Поради ограниченията на използвания компютърен шрифт при набора изписвам такива ударения до надредната буква (сѝ́ 84а11, вьсѐ̑ 84б2, гр҃о́ Б133а1, порогѹгаѣ̀ Н85а11)[42].

Срещат се и думи с две ударения – върху корена и върху флективния завършек при някои многосрични думи (вто́рыи́ми Н86б6, кади́лнице́ю 84б4, зна́менуе́т҇ Н86а18, покрыва́лници́ Б133а7, призыва́ет҇ Н86б18, своб҃о́жде́нїа Н87а25, съвръ́шивши́м се Н86б19) или върху двете основи при композити[43] (обяснимо при някои от тези сложения с начина им на възникване по пътя на юкстапозицията, например при въсѐдрьжи́теля Н84б20, или пък със самостойното акцентиране при произношение на отделните компоненти, да речем, двоѐсло́вь Н84а8▫Б122б24)[44]. За едносъставните думи М. Димитрова предполага, че причина за такива изписвания в част от случаите би могло да бъде колебанието относно мястото на ударението. Специално за варията в подобни примери изследователката допуска и декоративна функция (Dimitrova 2012: 65).

Наблюдава се разнообразие в изписването на една и съща дума, съответно без ударение или с различни по вид ударения, поставени върху една и съща или върху различни срички, вкл. и в рамките на един препис[45], например архїе-

---

сѣло, което А. Даскалова и М. Димитрова отбелязват сред думите в царските грамоти и ТкПП, изписвани с циркумфлекс. Вж. Daskalova 1999: 169; Dimitrova 2012: 68.) В съюза нь҃ от Б и във въпросителното местоимение кт҃о, чт҃о (в ЛТ то липсва, но е широко застъпено в „Сказание за буквите“) извитото ударение също е много възможно да отразява някакво особено емфатично произношение на тези думи, свързано с въпросителната и противопоставителната им интонация (срв. в съвременния език). Като знак за определен начин на произнасяне тълкува циркумфлекса и М. Димитрова (Dimitrova 2012: 68).

[42] Срв. аналогични случаи и в „Сказание за буквите“ (зачѐ̑, здѐ̑, мнѡ́̑ство и пр.).

[43] За сложните думи в царските грамоти А. Даскалова отбелязва друго – че обикновено имат ударение само върху една от съставките (Daskalova 1999: 169).

[44] Още примери за изписвания на думи с по две ударения, вкл. със съчетание от остро и тежко, вж. в ТкРР (Dimitrova 2012: 65), както и в „Сказание за буквите“ на Константин Костенечки (роди́телиѐи, ро́ѫ̀шѧ́ю, рыка́ющма́го, самодръжа́вномоу́, самоначе́л҆ствѭщма́а Х2, самоначе́л҆ствны́имь Х2).

[45] Същите наблюдения има и М. Димитрова за правописа на ТкРР по РМ2/24. (Dimitrova 2012: 65).

ρεи Н87а13, αρχϊερε͡ι Н85б19 и ὰρχϊερέι Н86а6; вода̀ Н87а7 и во́да Б124б15; вто́рое Н86а15$_2$ и второ́е Б124а14$_2$; дро͡у҃зїи Н86б9 и дрѹзи Б124а30; звѣ́зды Н84б11 и звѣзды́ Б133а13. При пакы̀ про́чїи Н84а21 и пакы̀ гро́бь Н84а23, но пакы́ же 84а19 различният правопис би могъл да се обясни с правилото на острото ударение пред енклитика в гръцки. В повечето случаи обаче разнобоят в ортографията на ударенията показва тяхната чиста формалност в славянски.[46]

2.1.2. Придихания

Върху гласна в началото на дума се пише придихание, най-често слабо (᾽), само в единични случаи силно (῾) (є᾽͡ѵ̓ллїе, е᾽͡пп̓ь, е᾽же, и᾽зраи́лѧ, и᾽ма̓͡, ѡ᾽ба, ꙗ᾽ко, оу҃чи́тель Н85а1). Понякога придиханието се изписва като точка над гласната (е᾽ди́нь). Придихание се пише и върху коренова морфема с начална гласна в състава на префигирани и сложни думи (бл͡а̓гоу᾽ханїе, въѡ᾽бражае́ть, съе᾽дине́ѧют се Б133а18), както и спорадично върху гласна след друга гласна (напа᾽ше Н84а25). Все пак наличието на spiritus не е абсолютно задължително, което личи по вариантите на изписване на думите със и без придихание. Ако над началната гласна има надредна буква с титла, придиханието се изпуска, както е в случая с думите, започващи с лигатурата ѿ (ѿкрьвен᾽ною, ѿхожде̑нїе, ѿпѣва́ют)[47].

Когато върху една гласна има едновременно придихание и ударение, първо се пише придиханието, а после ударението – т. нар. диакритичен знак исо (а᾽͡а̓гг̑ль, а᾽͡пльı, ѡ᾽вце, оу҃᾽зы).

2.1.3. Паерчик

Използва се един вид паерчик – ᵎ (третїемᵎ Б133б21, исидорᵎ Б122б26, разлоучетᵎ Н86а14, спѣшᵎшь̀ Н85б9, обᵎточенное Н84б29). Той също е факултативен в рамките и на двата преписа независимо от мястото на изпадналия ер – краесловен или морфемнограничен.[48]

---

[46] Изследователката обяснява тази непоследователност като евентуално отражение на разликите между подложката и навиците на преписвача (Dimitrova 2012: 85).

[47] Срв. наблюденията върху правописа на придиханията у Василев (Vasilev 1980: 410), А. Даскалова (Daskalova 1999: 169), Т. Попова (Popova 1999b: 260), М. Димитрова (Dimitrova 2012: 64), Цв. Данова (Danova 2024: 77).

[48] В. Василев определя паерчика като регламентиран знак с редовна употреба в търновските ръкописи, сигнализиращ за отсъствието на ерова гласна (Vasilev 1980: 412). Наблюдения върху появата на този знак вж. у А. Даскалова (Daskalova 1967: 1999).

2.1.4. Титли

Титлата намира широко приложение в изследвания текст за съкратено изписване на nomina sacra и техни производни, както и на други често срещани думи с цел печелене на място. Използват се различни графични разновидности титли: ⁻, ⁀, над надредна буква, например ап҃лѡ҃.[49]

2.1.5. Надредни букви и срички

Надредни букви и срички се изписват:

2.1.5.1. В средата на дума (възнє҃нїє, тр҃ицє, ст҃рєи, єгѵ҃лїи́, лѹ҃ргїи, вє҃ри).

2.1.5.2. В края на думите, където е изпуснат крайният ер, по-рядко друг изгласен вокал, но неговата съгласна е изписана над реда (въхо҃, ра҃, прѣж҃, мр҃твы҃). По-редки са случаите, в които се надписва крайна гласна (ст҃оє, рам҃ ѥм, сщ҃енничьском҃, кадилниц҃).

В случай че гласната, над която трябва да бъде изписана надредната буква, носи ударение или има дълга мачта, надредната буква се пише над предходната буква: пл҃ь, сир҃ѣ.

2.1.5.3. Във възвратно-страдателни глаголни форми се надписва буквата с от местоименната частица сє (възнєсє҃, оуготовишє҃).

2.1.5.4. Съгласната на енклитичната частица жє се надписва над последната гласна на предходната дума: ꙗ҆́ко, съхо́дє, єго, понѥ, та҃.

2.1.5.5. В сложната форма за р. п., ед., м. при прилагателното єдинородна҃го, причастия и местоимения над реда е изписано окончанието го.

2.1.5.6. В морфогранична позиция се изпуска крайният ер в представки, коренови морфеми и сложни думи, но неговата съгласна се изписва над реда (прѣс҃тоєщєи, бл҃гти, ко҃ци, съсѣ҃ѣлници, припа҃ють).

Срещат се и случаи с повече от една надредна буква (прѣл҃агає҃). Съкращаване с надписване има при с҃.

За думи от основа чловѣк-/ чловѣч- се срещат и двете съкращения – члвк- (Н84а19-23▫Б122б31-133а1) и члк- (Н86а27-29▫Б124а22-24)[50].

---

[49] Срв. наблюденията върху правописа на съкращенията под титла вж. у Vasilev 1980: 410; Daskalova 1999: 169; Popova 1999b: 260; Dimitrova 2012: 189.

[50] Съкращенията от типа члк-/члч- познават всички търновски ръкописи. Според Б. Велчева зад тях се крият стари мизийски форми члѣкъ, члѣчє (Velcheva 2007; 2011: 186). Вариантът члвк- в ЛТ очевидно е остатък от по-стара правописна практика.

2.2. Дистрибуция на еровите гласни

За разлика от представителната за сръбската редакция рашка писмена норма, разпознаваема по едноеровия си правопис с малък ер, и двата преписа на статията Прⷪтѣ҃ль лꙋ҃ргїи, и цр҃кви, и чинѣ сщ҃е҃ничьскомѣ са двуерови, по което се схождат с евтимиевските и ресавските паметници.[51] Не личи преписвачите да са следвали строги правила по отношение на дистрибуцията на еровите букви, без значение в каква позиция се намират:

2.2.1. В корена на думи за означаване на гласна, наследила запазен праславянски ер;

2.2.2. В краесловие[52];

---

[51] На различната употреба на еровете в българските земи през среднобългарския период и през неговото продължение до края на XVI век е посветена студията на Б. Цонев „Класификация на българските книжовни паметници от най-старо време до края на XVI в.“ в Годишника на Софийския университет за 1904 – 1905 год., отдел II – Среднобългарски паметници (Tsonev 1904 – 1905). Вж. също Haralampiev 1999: 187. Срв. правилата за употреба на двата ера в отделни паметници, например „Похвално слово за Евтимий“ от Григорий Цамблак (Davidov 1966: 94 – 98) и Лондонското евангелие, където преобладава големият ер (Popova 1999b: 258), или пък царските грамоти от Втората българска държава, където се наблюдава относително равенство между двете букви (Daskalova 1999: 166 – 167). От среднобългарските паметници юсов паметник с преобладаващ малък ер е Ягичевият златоуст от началото на XIV век, а едноеров и юсов е Аргировият триод от началото на XIII век (№ 933 в НБКМ – София). Вж. Dimitrova 2011: 40 – 42. Срв. и резултатите от статистическото изследване на В. Василев (Vasilev 1980: 411), както и наблюденията на Цв. Данова върху Песнивеца (Danova 2024: 17 – 28).

[52] Срв. в „Сказание за буквите“ на Константин Костенечки: Ѣ҃ же ѥ҃ съвръши́тел҄но пи́сме, сѝ ꙗ҃ѣ҃· пе́тръ. па́ѵлъ. мо́ѵжъ. ю҃нъ. и҃ ѥ҃ство ѥ҃мо҃ѵ ѥ҃ ѿлꙋча́ти ѥ҃же не съла҃га́тисе настоѥща́а съ гре҃ѳоуці҃ими, нѣ҃ да съче́тсе гла́ ѿстрото́ю. а҃ще бо҃ не би҃ ъ, то҃ съла҃ва́ли́се би гла҃ си́це·.... ѿбаче да́сі҃и соу́щи на и҃ и҃лѝ а҃постро́фꙋ, нѣ҃ толи́ко съла҃а́нїе, а҃коже и҃ въ грь́чьскы́й писа́нѝ. нѣ҃ вѣ҃ш҄е ѥ҃ кь си́цевы́й въспри́е́тїѿ „съ҃ бѣ҃ъ нѣ҃шь, и҃ не въмѣни́тсе ѥ҃нь вь нѥмо҃ѵ“. и҃лѝ | 15б а҃ко „тѣ҃ ѥ҃ бѣ҃ на́ш҄ѣ҃“, и҃ по҃бнаа сѝ҃. нѣ҃ вь си҃ не погрѣша́еть никто҃же, тьчїю въ а҃н҄ти́стихы̆ сѣмоу҃· ъ҄, сѝ ꙗ҃ѣ҃ ъ҄ вели́кыи и҃ ҄ ма́лыи. ка́ко бо҃ ꙗ҃ѣ҃ши́ съ ъ҄-мь „въ҄нже оу҃пова҃“; съ ҄-мь҄ же ꙗ҃ѣ҃ши. а҃ще ли́ же съ ъ҄ ꙗ҃ѣ҃ши́ и҃лѝ пи́шеши, то не гл҃ѥши на́ бѣ҃ оу҃пова́ти, нѣ҃ вънѣ҃, ѥ҃же ѥ҃ и҃з҄дво́ра, вънѣ҃ ... (Сказание 15а). Например предлог съ H86a7, 8 H86б12 (х 2) : сѣ҃ H86a19 (мест), сѣ҃ Б124a13, 17.

Ѣ҃ е завършителна буква, напр. пе́тръ, па́ѵлъ, мо́ѵжъ, ю҃нъ. *И естеството му е да отделя думите, за да не се сливат със следващите ги, ами думата да се открои ясно. Защото ако нямаше ъ, думите щяха да се сливат. .... Обаче ако има дасия върху и-то или апостроф, няма такова сливане, също както в гръцкото писмо. ...*

Но в тези ерове никой не бърка, а само в антистихата - ъ *- сиреч ер голям и паерчик на мястото на ер малък. Защото как можеш да речеш с* ъ „въ҄нже оу҃пова҃“ *(на когото се*

2.2.3. В морфемно-гранична позиция (срещат се само отделни примери)[53].

Наблюденията сочат, че в препис *Н* на ЛТ малък ер има значително по-широка употреба, отколкото е характерно за евтимиевската норма. Много рядко преписвачът на *РГАДА 88* и доста по-често кописът на *Богишич 52* пише голям ер.[54] Синопсисът показва, че от общо 36 словоупотреби на думи, съдържащи етимологично ерова гласна в корена, в препис *Н* с голям ер са изписани само 4 срещу 22 в *Б*, където мѫът(в)-, -плът-, пѫв- и тлък- се изписват безизключително с -ъ-, докато при -вѫш-/-вьш-, кѫв-/кьв-, жѫ-/жь- и -шь(д)-/-шъ(д)- се наблюдават колебания. Преписвачът на *Н* пък проявява известна непоследователност при правописа на кореновите морфеми -вѫш-/-вьш- и -мьт(в)-/ мѫт(в)-. Единство между двамата кописти има при изписването на въпїюцꙗ с голям ер и на испльнь и начьнше[55] с малък[56]. В групите ѫ/ь, лъ/ль буквата за ер е винаги след буквите за плавни, както е в евтимиевския и в ресавския правопис, като ерът може да е голям или малък (независимо от етимологията)[57]. Тук се включват и изписваните под титла думи, съдържащи ер в корена. Нормативно без ер се пишат и от двамата кописти числителните вторыи и два, прилагателното мнѡгъ, местоимението никто: Н84б-17▫Б133а17 Н85б13▫Б133б23 Н86б1▫Б124а25 Н86б10▫Б124а31.

надявах)? Ще го напишеш с паерчик. Ако ли пък го изричаш и пишеш с ъ, то не казваш, че се надяваш на Бога, ами вънѣ *(навън), на двора, навън, за изхвърляне* (Totomanova 1993: 33 – 34).

[53] По отношение на правилата за употреба на еровите гласни Б. Цонев изказва предположението, че предписанията на Евтимий Търновски не са били такива, каквито ги е формулирал Константин Костенечки и както са се установили в ресавската редакция, тъй като един от принципите на провежданата реформа било съхраняването на старите Кирило-Методиеви начертания (Tsonev 1934: 268). При писането на двата ера в писмените паметници от Търновската книжовна школа (ТКШ) фонетичният принцип не е прокаран докрай. В средата на думите се пише голям ер, докато писането на голям или малък ер в краесловието не е регулирано по определени правила, освен че в думи, следвани от енклитика, краесловните ерове не се пишат. С малки изключения средисловните слаби ерове се изпускат. Последователно се пишат слаби ерове в представки (Haralampiev 1994: 275).

[54] Преобладаването на малък ер се смята за характерен белег на битували в сръбска среда ръкописи (Vasilev 1980: 412).

[55] С малък ер думите от основа начьн- се пишат и в царските грамоти (Daskalova 1999: 166).

[56] Вж. таблица № 1 в приложението.

[57] Вж. още примери за това правописно правило от други писмени паметници, създадени през същата епоха, у Cheshko, Knjazevskaja 1980: 289; Daskalova 1996: 456; Daskalova 1999: 167; Dimitrova 2012: 69; Danova 2024: 21 – 22.

И в двата преписа на ЛТ голям ер се пише обикновено в предлози и представки[58] (въ, съ, въз)[59], а също и в корена на обобщителните местоимения[60], както е характерно и за други паметници от епохата, писани с търновски или ресавски правопис[61]. Макар и рядко, се допускат изключения. Вж. вьсѣ̑ H84б2 и всѣхъ H86б12, а също и разночетенето вьселюн҃нѣи H85б29 срещу въселю́ннѣи Б124а1. Колебание в *Н* се наблюдава при правописа на съюза нъ (нъ H84a9 H85a11 H86a25, 29, H87a8, но нь H87a20 и нь̏ H84a30 H86б4)[62]. В *Б* изписването на тази дума е безизключително с голям ер (н̂ъ Б122б13, 133а5, Б133б1, Б124а21, 24, 27 Б124б24).

В краесловие обикновено се пише ь[63], но макар и доста по-рядко, се среща и ъ[64].

Предлогът безъ в *А* се изписва с малък ер накрая (безь H85a12, 18), а в *Б* е застъпен правопис без ер, както е според евтимиевската и ресавската норма (бе̑ Б133б1, безъ Б133б5)[65].

Закономерно надписването на краесловна или морфемногранична съгласна елиминира писането на ер след нея.[66] На това правило се подчинява и писането на предлога и представката отъ- чрез лигатура ѿ.

---

[58] А.-М. Тотоманова обяснява това правило с действието на морфонологично ограничение, предизвикващо запазването на слабите ерове в афикси в случаите, в които изпадането им би застрашило разпознаването на коренната морфема (Totomanova 2013b).

[59] Вж. таблица № 2 в приложението.

[60] Вж. на съответното място формите на вьсь и вьсѧкъ в славяно-гръцкия словоуказател.

[61] Същата тенденция посочват в правописа на различни паметници и други автори (Il'inskii 1911: 43; Mladenovic 1980: 277; Cheshko, Knjazevskaja 1980: 288; Daskalova 1999: 166; Velcheva 1999: 229; Dimitrova 2012: 69; Danova 2024: 22).

[62] За такова колебание в РМ 2/24 съобщава и М. Димитрова (Dimitrova 2012: 70).

[63] Това правописно правило (да се пише ь в края на думите) е присъщо и на търновските ръкописи (Vasilev 1980: 411). Редките примери за краесловен ъ особено като завършек на реда изследователят обяснява с украсителната функция на буквата в подобни случаи, каквито има и в преписите на ЛТ.

[64] Вж. таблица № 3 в приложението. Срв. наблюденията на М. Димитрова върху „Тълкуването на Песен на песните“ в РМ 2/24 (Dimitrova 2012: 69). Същата тенденция е налице и в царските грамоти (Daskalova 1999: 166).

[65] Такъв е правописът на безъ като представка и предлог и в ръкописи, свързани с името на митр. Киприян. Вж. Cheshko, Knjazevskaja 1980: 288. Срв. и наблюденията на М. Димитрова върху етимологичния правопис на представка безъ в „Тълкуването на Песен на песните“ по РМ 2/24 (Dimitrova 2012: 73). Срв. данните за Песнивеца у Цв. Данова (Danova 2024: 27)

[66] Вж. таблица № 4А в приложението.

С надписана крайна съгласна регулярно се изписва личното местоимение в 1 л. мн. ч. (нꙗ̂ Н85а19▫Б133б6, нꙋ́ Н85б2, нꙋ̆ Б133б16).

Не са изключения случаите на изпускане на краесловния ер и при написана в реда (строчна) съгласна. Понякога изпадналият ер се отбелязва с краесловен паерчик.[67]

Редовно на мястото на праславянски малък ер в силна позиция се пише є при думите двьрь и правьдьнъ[68], както е нормата в ръкописи с ресавски правопис.[69]

В ЛТ има и две написания с ѳ за ъ – старинни форми с българско потекло, които са се наложили като норма в южнославянската книжнина: в заемката псалъмъ от гр. ψαλμός (ѱлѡ̆ Н85б5, р. п., мн. ч.) и в думата любовь (Н86б8▫-Б124а30, им. п., ед. ч.).[70]

В текста няма засвидетелствани форми с ѧ за ер според сръбското произношение.[71]

В съответствие с тенденциите в евтимиевския и в ресавския правопис в ЛТ често слаб (изпаднал) ер не се пише, главно в наставки. Примерите и от двата преписа на ЛТ са много.[72]

Понякога на мястото на изпуснатия ер се пише паерчик.[73] Много по-малко са примерите за съхранен ер в наставка.[74]

---

[67] Вж. таблица № 4Б в приложението. Подобни примери вж. у А. Даскалова (Daskalova 1999: 167). Паерчикът е регламентиран знак с редовна употреба в търновските ръкописи (Vasilev 1980: 412).

[68] Вж. на съответните места в приложението.

[69] Форми с основа правед- се регистрират и в сръбски паметници със зетохлъмски или с рашки правопис и са норма в ресавския правопис. Вж. Младеновић (Mladenovich 1984: 278). Такива се констатират и в ТкПП по РМ 2/24 (Dimitrova 2012: 70). Корен двер- според българското произношение също редовно се използва в ресавски преписи, например в Кремиковското евангелие, както и в редица требници (двереи, двереχ). Вж. Daskalova 1993: 194. Формата дверь се среща регулярно в „Житие на Стефан Лазаревич“ в Б, а също и в РМ2/24 (Dimitrova 2012: 70). Вокализацията е присъща и на търновските паметници, като най-често се наблюдава в наставки (Cheshko, Knjazevskaja 1980: 289; Popova 1999b: 258; Velcheva 1999: 229 – 230).

[70] Облиците с -ов- < -ъв- са отражение на българския изговор и се настаняват в книжовния език още през старобългарския период, срещат се и в по-късни текстове, свързани с Търновската книжовна школа и търновското наречие. Вж. Velcheva 2004: 29; Vasilev 1980: 412. М. Димитрова допуска, че може би точно оттам тези форми са навлезли и в ресавския правопис (Dimitrova 2012: 71).

[71] Такива форми отбелязва М. Димитрова в ТкПП по РМ 2/24 (Dimitrova 2012: 70).

[72] Вж. таблица № 5А в приложението.

[73] Вж. таблица № 5Б в приложението.

[74] Вж. таблица № 5В в приложението.

Констатират се и няколко случая на изпуснат ер в представката съ-, все в думи, които редовно се пишат в паметниците по този начин (свѣт҃ель, сконча́ниѥ, смѣ́рити сє, сп҃сти, сп҃съ)[75].

Пак според евтимиевско-ресавската норма в рамките на фонетичната цялост (пред енклитика) обикновено не се пише нито ер, нито паерчик. В двата преписа на ЛТ това особено се наблюдава при възвратно-страдателните форми на глаголите, образувани посредством частицата сє (< сѧ)[76]. В целия текст на ЛТ открих едно-единствено изключение от това правило в преписа от *РГАДА 88*: prs sg 3 проповѣсть сє Н87а3. Срв. проповѣст'сє Б124а13.

Често в ЛТ в наставката -ьць липсва силният ер, но пък се пише краесловният слаб ер[77], което се среща в южнославянските ръкописи още от старобългарската епоха[78]:

sg N	агн҃ць Н87а5	агньць Б124б14
sg A	вѣнць Н85б1	вѣн'ць Б133б15
sg A	кон҃ць Н86а13	кон҃ць Б124а12
G pl	цвѣт́ць Н84б13	цвѣтць Б133а15

Аналогичен е случаят и с името Павьлъ: па́вль Н87а2▫Б124а12.

Характерни за евтимиевско-ресавския правопис са облици като:

sg N	жрьтвникь Н84а17	жръть́вникъ Б122б30
sg A	жрь́тьвникь Н86а23	жрь́твникь Б124а20[79]

[75] Вж. също примерите у Dimitrova 2012: 71.

[76] Вж. таблица № 6 в приложението.

[77] Редовно такива форми се срещат в Б. Аналогични примери от най-стария запазен препис на „Житие на Стефан Лазаревич“ вж. у Birnbaum (Birnbaum 1988: 189), както и от ТкПП по РМ 2/24 у М. Димитрова (Dimitrova 2012: 71). В преписа на „Сказание за буквите“ обичайно се поставя паерчик вместо изпадналия силен ер, например твор'ць, хоудож'нь.

[78] Подобни примери с изпадане на силен ер, а запазване на краесловния слаб ер се срещат в Зографско евангелие, Савина книга и Синайски евхологий (Dobrev 1974: 165 – 166). А. Ваян обяснява тези облици като правописни варианти (Vaillant 1952: 48). Ив. Добрев ги тълкува като аналогия с форми за р. п. ед. ч. м. р., ж. р. ед. ч, ср. р. ед. ч. (Dobrev 1974: 165 – 166). Тази особеност е и топологически белег, защото е характерна за западните краища на България като Сухо и Висока, Солунско (Slavova 2017: 74).

[79] Такива написания се срещат и по-рано. Вж. примери у Dimitrova 2011: 430.

Представки с крайно з (въз-, из-, раз-) в съответствие с евтимиевския правопис[80] пред беззвучна съгласна се пишат със с (въспрїе́хо҇м, въспѣть, въсхожⷣенїа, и҆сповѣдати, и҆схо́де, распеть).[81] Единична находка представлява обликът възьшьⷣ, в който представката въз- е написана с морфограничен ер – възь-.[82] Във всички останали случаи преписвачите на ЛТ не отделят представките из- и въз- чрез разделителен ер от корен с начална гласна[83], например възе́ть, изет се, и҆зе́щнїи.

И така, резултатът от подробните ми наблюдения върху правописа на еровете в преписите на ЛТ показва, че той отразява среднобългарското състояние в развоя на тези гласни и е съотносим с картината, която ни разкриват редица търновски паметници. Тенденцията е да се пишат силните ерове в корена на думите, като смесването им е белег за изравняването на тяхното произношение през съответния езиков период. Широко е отразено изпадането на еровете в слаба позиция, които се пишат само в определени случаи по силата на изкуствено наложени правила (например малък ер в края на думите като знак за краесловие или голям в представките, бележещ границата на морфемата).[84]

2.3. Безюсов правопис[85]

И в двата преписа на ЛТ не се пишат букви за носовки, което е една от най-разпознаваемите характеристики на сръбската редакция в нейните две правописни норми – рашка и ресавска.[86] На мястото на голяма носовка се поставя

---

[80] Haralampiev 2006: 81, 125; Dimitrova 2012: 72. Наред с тези обичайни асимилации по звучност – беззвучност след изпадане на слабия ер М. Димитрова констатира в ТкПП по РМ 2/24 и много етимологично написани представки. В „Сказание за буквите“ преобладават формите с асимилация (дори и да има паерчик (Dimitrova 2012: 73).

[81] Вж. примери и у Dimitrova 2012: 72.

[82] Вж. подобни примери и у Димитрова, извлечени от ТкПП по РМ 2/24, както и от „Житие на Стефан Лазаревич“ в Б и от „Сказание за буквите“ (Dimitrova 2012: 73). И. Христова-Шомова също отбелязва етимологично написани представки в превода на катената към Йов в РМ 4/14. Вж. Hristova-Shomova 2007: 135 – 137.

[83] В ТкПП по РМ 2/24 е норма представките из-, об- и въз- да се отделят чрез малък ер от корен с начална гласна. Вж. примерите у М. Димитрова (Dimitrova 2012: 73). В „Житие на Стефан Лазаревич“ обикновено след тези представки се поставя паерчик (Пак там).

[84] За съпоставка същото състояние отразява и езикът в произведенията на Григорий Цамблак. Вж. Davidov 1966: 94 – 98; Haralampiev 1984: 222.

[85] За развоя на носовите гласни в историята на езика вж. в статията на А.-М. Тотоманова „Среднобългарският вокализъм“ на адрес: <https://e-medievalia.uni-sofia.bg/from-history-bg-language-2013/srednobalgarskiyat-vokalizam>

[86] За отсъствието на назални гласни в сръбската правописна норма чети у Трифонов (Trifonov 1940: 29), Младеновић (Mladenovich 1980: 318 – 319), Василев (Vasilev

оу, а на мястото на малка – є. Примери в текста има немалко за замяната на етимологически носов вокал както в корена на думата, така и в окончанията на склонението и спрежението.[87]

Няма сигурни данни в оригинала на превода на ЛТ да е имало носовки и среднобългарско смесване на носовките. За евентуален препис от оригинал със смесване на носовките говори формата причещаит се (вероятно от първоначално причещает се) в Н86б4 срещу причещают҃ се в Б124а27 за гръцкото μετέχουσι:

Н86б4 нь҃ и въ а҃гг҃лѣ҃ причéщаит се (Б124а27 причещают҃ се) втóрїи прьвыи́мы, и тр́етїи втóрыи́ми, ꙗко҆ ре҃ дїѡни́сїе.

Така също, докато на гръцкото εἰκονίζουσι съответства тлькоую҃ в Н84б16, в Б133а17 е тлъкꙋеть:

Н84б16 начьн҆ше въноу́трь ꙗже ѡ҆ бз҃ѣ прь́выи чи́нь тлькоую҃ (Б133а17 тлъкꙋеть).

Тук обаче е възможно и друго обяснение – в първия препис да е мн. ч., а във втория – ед. ч.

Възниква въпросът дали славянската версия не е писана със среднобългарски правопис с носовки, следователно дали не се е разпространявала и в юсови преписи (а не само ресавски). Все пак досега няма достатъчно аргументи в подкрепа на такава хипотеза.

2.4. Правопис на буквата Ꙁ

За разлика от ръкописите с издържан евтимиевски или ресавски правопис[88] и за разлика от препоръките в „Сказание за буквите“[89] (гл. 10 и на други места)

1980: 414), Иванова-Мирчева (Ivanova-Mircheva 2003: 451). Това е най-съществената разлика с търновските паметници, за които принципно е характерен юсов правопис по определени правила. Срв. Haralampiev 1994: 275.

[87] Вж. таблица № 8 в приложението.

[88] Възстановяване редовната употреба на ери е една от архаизиращите черти на Евтимиевата правописна реформа, заимствана и в ресавския правопис. Вж. Vasilev 1980: 414; Popova 1999b: 259 и др.

[89] Срв. предписанията на Константин Костенечки в гл. 10 на „Сказанието“:

Ꙁна́менїе ы̀. Но́во ли пакы̀ ꙁна́менїе си҃ ꙗви́мь, и҆лѝ вет҆ха́а ѡ҆бнавлꙗ́емь; мн҃ю, ꙗ҆ко | 13б пръ́ваа и҆ꙁ҆ѻ҆брѣта́емь погы́б҆ша соу́ща. и҆ а҆ще и҆ въ кни́га҃ си҃ ѡ҆брѣта́ютсе, и҆ ре҃ть кто̀, ꙗ҆ко нѣсоу́ть погы́б҆шїи҃ че́сти, а҆ꙁ҆ же не ѡ҆би́ноуе́се погы́б҆ша гл҃ю. ..... въ́ что би и҆ꙁѡ҆брѣ́тано ы̀, а҆ще не ѿдѣ́л҆но би и҆ ѿ и҆ и҆ ї, и҆ а҆ще не и҆́ныи гл҃ь прѣста́влꙗло би; си́це· а҆п҃лы. пр҃ркы. м҃нкы. і҆ера́р҆хы. прп҃бны. пѡ҃никы. хра́бры. а҆п҃ли. пр҃рци. м҃нци. і҆ера́р҆си. пр҃пбни. пѡ҃ници. хра́бри. и҆ е҆да мни́ши ты̀, ѡ҆ лъже писа́телю, прѣлага́еи сїа̀ и҆ на ы̀ и҆ ы̀ на и҆, ꙗ҆ко е҆ди́но гл҃ють; не вънима́еши ли, ꙗ҆ко а҆п҃лы съ ы̀ гле҃ възвѣща́е· посла̀ а҆п҃лы, съ и҆ же е҃ мл҃твно, си҃ ре҃, кь самѣ҃ гл҃е кто҃· а҆п҃ли ст҃їи мл҃и́те се гв҃и. ..... нь҃ ꙁ҃ри, ꙗ҆ко и҆ да́же до въсѣ҃ е҆ресе́и въно́сиши е҆ди́нѣ си́мь пи́сменѣ, ко́л҆ми

да се пише ери на правилното му място и да не бъде бъркано с ‘и’, този диграф, изписван винаги с малък ер[90], в двата преписа на ЛТ се появява не на етимологичното си място или пък се заменя с ‘и’ под влияние на изговора в сръбски и български по онова време[91]:

2.4.1. Примери за писане на и вместо ъı в корен на дума[92]:
praep ви́ше Н85а1 и више Б133а26
pl D кы́селѣ Н84а9, но киселѣмъ Б122б25
prs pl 3 покрыва́ют се Н86а26 покрива́ют се Б124а22

2.4.2. Примери за писане на ‘и’ вместо ъı в позицията на граматическа флексия:
pl I а҆́гг҃ли Б124а33, но а҆́гг҃елы Н86б12; а҆́гг҃лы Н86б15; а҆гг҃лы Б124б1
sg G вѣри Б124а29 (х2), но вѣ́ры Н86б7, 8
pl D дх҃овнимъ Б133а5, но дх҃о́вны҆мъ Н84а29
sg m N пилѹсїѡ́т҃скии Б122б26, но пилѹсїѡ́т҆скыи Н84а12
pl m A сщ҃е́ннїи Н86а21, но сщ҃енныи Б124а18
pl f G цр҃кихъ Б124а7, но цр҃кы҆ Н86а7

п҃а́ въсѣ́ми. си́це· є҆диноро̑ны́и сы҆ с҃нь. ты̀ же прѣло́живь пи́сме се̑ и҆ въпи́шеши ї· є҆ди́норо̑нїи си̑. є҆да не ꙗ҆влꙗ́еши несто́рїе́воу є҆ресь въ двѣ̀ ли́ци г҃а сѣкоуща́; (Сказание за буквите 13б).

Нов ли знак показваме чрез него, или обновяваме старото? Смятам, че изнамираме първите знаци, защото са изгубени. И макар да се намират в тези книги и някой да каже, че не са от групата на изгубените, аз направо ги наричам изгубени. ..... За какво е било измислено ы, ако не да е отделно от и и ı и за да представя друга дума?..... И нима ти, лъжеписателю, смяташ, че като промениш тези „ита“ на „ерита“ и „ерито“ на „и“, те означават едно и също? Не чуваш ли, че се казва а҆п҃лы, като се произнася с ы: посла̀ а҆п҃лы *(изпрати апостолите), а с и е обръщение, сиреч някой им говори на тях самите* п҃ли с҃тїи м҃ли́те се г҃ви. *Я виж, че внасяш всички ереси дори само с тая едничка буква, а колко повече с всички? Например* є҆диноро̑ны́и сы҆ с҃нь *(който е единороден син). А ти, като смениш буквата, и напишеш думата с ї -* є҆ди́норо̑нїи си̑ *(единородните), нима не показваш несторианската ерес, която смята, че господ е с две лица. защото това написание казва това съвсем явно* (Totomanova 1993: 31).

[90] За облика ы на този диграф В. Василев допуска, че се утвърдил в българската преписваческа школа на Атон, откъдето ще да е било усвоено от П. Евтимий (Vasilev 1980: 414).

[91] Този развой А.-М. Тотоманова свързва с аномалното положение на гласната фонема ери в структурата на наследения от праславянски вокализъм (Totomanova 2013b).

[92] Срв. примерите за субституция между ери и и в царските грамоти от XIV век (Daskalova 1999: 167), както и в ТкПП от РМ2/24 (Dimitrova 2012: 75).

2.4.3. Хиперкоректно писане на ъı вместо ‘и’ може да се предположи във формите цр҃квы вм. цр҃кви, пѣсны вм. пѣсни (във в. п., мн. ч.), чины вм. чини (във им. п., мн. ч.) послѣ҃ныи вм. нормативното послѣ҃нии.

sg m A посл҃ѣ́ныи H87a3 послѣ́дныи Б124a13
pl I прьвыи́мы H86б5 пръвы́ими Б124a28
pl A пѣсни H86б15 пѣсны Б124б1
pl A цр҃квы H84a10 цр҃кви Б122б26
pl N чи́ни H84б23 чи́ны Б133a21

За някои от посочените примери може да се предложи и друго обяснение. Например изписването цр҃квы (в. п., мн. ч.) вм. нормативното цр҃кви може да е изражение на хетероклизата при имената от *-ū*-склонение и приемането им на падежни окончания от *-a*-основи. С влияние от същото *-a*-склонение може да се тълкува и обликът пѣсны (в.п. мн. ч.) вместо очакваното пѣсни по *-ĭ*-основи.[93]

2.5. Правопис на буквите Ѣ и Ѧ

Правописът на буквите ѣ и ѧ следва установените в евтимиевската ортография правила.[94] Като цяло и в двата преписа на ЛТ се спазва етимологичният правопис на ѣ в корена на думите. Последователно се изписват с ѣ предлог

---

[93] За процесите на поява на нови окончания и унификацията на склонението, която се извършва през тази епоха, вж. Totomanova 1999.

[94] Срв. предписанията на Константин Костенечки в гл. 10 на „Сказанието“:

Ѣ҆ же та́кожѐ погы́бе, поне́же нигдѣ҆ гле́тсе по не́и. и҆ гла҆ ра҆и́ се́и нѣ҆ толи́ко те́готно, є҆ли́ко не ѡ҃брѣта́тисе на мѣ́стѣ свое́ѩ, и҆ свое҆ѩ̀ гл҃ы съдръжа́ти. а҆ще лѝ нѝ, то҆ да | 14б и҆зъ҆връже́т҃се; и҆́же да не бо́у҆дѣ҆. ка́ко бо҆ ра҆зо́римь, ѧ҆́же ы҆зы́жемь; безъ ѣ҆ди́ного бо҆ то́го пи́смене въ҆҃сѣ҆ ра҆зъ҆҃вра́титсе, ѧ҆коже и҆ рас҆҃тли́ше҆ бж҃твна́а писа́нїа сѣ́моу (ѣ҆) прѣмѣ́щенѣ соу҆́щоу. и҆ чѣ́со ра҆и҆ по́трѣбно бѣ҆ и҆зѡ҃брѣте́нїю, а҆ще не ѿ҃ є҆ и҆ ѣ҆ ѿ҃дѣ́лно би, и҆ а҆́ще не и҆́ные гл҃ы ѧ҆влѧла́ би. съ ѣ҆ бо҆ свѣ́ть гл҃е́ свѣ́ть свѣ́теи. съ ѣ҆́м҃ же свѣ́ть, сѝ ҃р҃ѣ́· ст҃ь г҃ь, и҆лѝ, светы́и кто҃. та́кожѐ и въ въсѣ́ᵡ гл҃ѣ҆ рас҆҃тлѣва́еть, а҆ще на свое҆́ѩ мѣ́стѣ не ѡ҃брѣта́етсе. и҆ не тькмо рас҆҃тлѣва́еть, нѣ҆ и҆ хоу҆́лы бо҆у́ть .....нѣ҆ поне́ сѣ҆ теж҃ча́йше ѧ҆ви́тсе ѥ҆зы́коу се́моу, то҆ вѣдѝ да гл҃е́тсе ѧ҆ко҆ѻ҆ и҆ глю҃, тьчїю | 15а да на свое҆ѩ мѣ́стѣ ѣ҆ стои́ть, на свое́м же ѣ҆, да бж҃твна́а писа́нїа не рас҆҃тлѣва́ютсе. и҆бо҆ и҆ мы҆ѩ̀ са́ми по се́моу пи́смени не оу҆чи́мо҆ гл҃а́ти ѿ҃тро́чета оу҆чема́асе ѳ҆ на҆́, ѧ҆ко да не и҆зли́шно порѵга́нїе на́несѹ на́ се ѿ҃ нев҃ѣ́жь, дон҃҆де́же повели́т҃ ми се*, а҆ще въ҆го҆ бо́у҆деть цѣло́моу оу҆че́нїю сѣ҆тисе· а҆ще лѝ нѝ, то҆ пр҃тъпѣ́ли бы́хѡ҃ и҆ сию҆ хро́мотоу, да гл҃ѣтсе и҆ въ на҆ самѣ҆ᵡ по ѣ҆ и҆ ѣ҆. тъ҆чїю на свое́мь мѣ́стѣ стоя́ти, ради҆ вѣ҆жа҆мь ра҆зоума бж҃твна́го писа́нїа, по ко́емоу ѿ҃бра҆зоу ко́и гл҃ь гр҃е́ть (Kuev, Petkov 1986: 109 – 110).

... ѣ҆ също така е изгубен. И не толкова заради гласежа ѝ, ами защото не се намира на мястото си и не се придържа към своите думи. Трябва ли да се изхвърли в такъв случай? Не бива. Защото как да разрушим това, което градим? Защото без тази ед-

прѣдъ и представките прѣдъ- и прѣ-.[95] При все това и в *Н*, и в *Б* се среща не един случай, в който вместо ѣ се пише є, по-често в неударена позиция, но също така и в ударена пред твърд консонант. Такива случаи има и в редица други ръкописи с ресавски правопис[96] въпреки препоръките в „Сказание за буквите“ да не се бъркат двете букви:

aor sg 3	въспѣть Н86б13	въспѣ Б124а33
impf sg 3	говеа́ше Н86б28	говѣа́ше Б124б10
sg N	потр҃ба Н86б30	потрѣба́ Б124а11
inf	зр҃ѣти Н86б3 Н87а15	зре́ти Б124а26 Б124б22

Редовно с є се пишат заемката архиєрѣи и производното от нея прилагателно (Н85б1▫Б133б15, Н84б28▫Б133а24).

Правописът на ѣ се пази в повечето случаи и във флективните завършеци:

2.5.1. При *-о*-основи:

sg L	–ѣ	бз҃ѣ Н84б16	бз҃ѣ Б133а16
		гробѣ Н87а9	гро́бѣ Б124б17
		єдемѣ Н84б8-9	єдѣме Б133а12
		зако́нѣ Н85а28	законѣ Б133б13
		і҃сѣ Н86б11	і҃сѣ Б124а32
		с҃цен҃ствѣ Н86б1	с҃цен҃ствѣ Б124а25

ничка бухва всичко ще се изврати, както се покварихa божествените писания, когато това ѣ беше преместено. И за какво би било нужно неговото изобретяване, ако не за да бъде отделно от е и ѥ, и ако не отличаваше други думи? Защото е ѣ се казва свѣ́ть свѣ́теи (светлина, която свети). С е пък – све́ть (светѝ), сиреч с҃ть г҃ь, или, (свят е Господ), или пък светы́и кт҃о за някой светия. И така обърква всички думи, щом не се намира на мястото си. И не само ги обърква, ами се стига и до богохулство..... Но понеже това е много трудно за този език, то нека го произнасят, както говорят, но само ѣ да си стои на мястото, а пък е на своето, за да не се объркват божествените писания. Защото и ние не учим децата, които се учат при нас, на произношението на тази буква, за да не си навлека излишни обиди от невежите, докато не ми бъде заповядано, ако бъде угодно, да се насади цялото учение. Ако ли пък не стане, бихме изтърпели и този недъг и при нас ѣ да се произнася като е. Само нека си стои на мястото... (Totomanova 1993: 32 – 33).

[95] Вж. и наблюденията за правописа на ери у Vasilev 1980: 415. Haralampiev 1994: 276. Срв. и дистрибуцията на ѣ и ѣ в царските грамоти от XIV век (Daskalova 1999), Лондонското евангелие (Popova 1999б: 259), Песнивеца (Danova 2024: 37 – 38).

[96] Вж. таблица № 9А в приложението.

2.5.2. При -*а*-основи:

sg D –ѣ	анафорѣ Н87а21	анафорѣ Б124б25
	роуцѣ̀ Н87а10	рꙋцѣ Б124б18
	слоу҆́бѣ Н84а12	слꙋ́жбѣ Б122б27
	слоузѣ Н87а10	слꙋѕѣ Б124а18

2.5.3. В обобщителното местоимение вьсь във формите за р. п. мн. ч., м. п. мн. ч., д. п., мн. ч. и тв. п., мн. ч. се пише -ѣ-, но в им. п. и в. п., ср. р., мн. ч. се пише -а: Н84б7-8▫Б133а11. Така също написанието е вьсакъ: sg n N въса́ко Н86а22▫Б124а19 Н87а4▫Б124б14.

2.5.4. Такова е състоянието и в други ръкописи с ресавска ортография.[97]

2.5.5. По изключение в падежна флексия вместо ѣ може да се яви є:

sg L	бедрѣ̀ Н85а8	бѣдре́ Б133а32
sg D	ланите Н87а11	лани́тѣ Б124б18
pl L	а҆г҃глѣ̀ Н84б30	а҆г҃глѣ̀ Н86б4
	а҆г҃глехъ Б133а25;	а҆г҃глѣ̀ Б124а27

2.5.6. Според правилата на ресавския правопис и в противовес на евтимиевския в двата преписа на ЛТ след меките н҃ и л҃ се пише ꙗ[98], а не ѣ.

Например:

sg G	въседрьжителꙗ Н84б20	въседръжителꙗ Б133а19
adv	нн҃ꙗ Н86а3, 10	нн҃ꙗ Б124а4, 10
prs sg 3	разр҃аблꙗет се Н87а5	разр҃аблꙗ́ет се Б124б14
sg G	свѣт҃елꙗ Н84а28	свѣт҃елꙗ Б133а4
sg f N	срѣднꙗа Н84а17	срѣднаа Б122б29
grad superl sg n N	срѣднꙗишеѥ Н87а18	срѣднꙗи́шее Б124б24

[97] Срв. например Daskalova 1993: 194; Daskalova 1996: 456 – 457; Daskalova 1999: 168; Tsibranska-Kostova 2011: 39; Dimitrova 2012: 75 – 76. Вж. и наблюденията за правопис на буквите Ѣ и Ꙗ в Песнивеца (Danova 2024: 34 – 37).

[98] Срв. например Daskalova 1996: 457; Dimitrova 2012: 75.

sg G	ст҃лѩ Н86б25	ст҃лѩ Б124а8
prs pl 3 R	съѐдинѩют се Н84б18	съѐдин́ѩют се Б133а18
prs sg 3	ѩвлѩ Н86а16 ѩ̀влѩе Н86а12	ѩвлѩ Б124а11, 14

2.5.7. Признак на затвърдяване на р, което е характерно за сръбски и западнобългарски говори, а е познато и от южнославянски ръкописи, юсови и безюсови[99], се открива в Н86б2▫Б124а26, където след р е изписано а вместо ѩ: prs pass pl 3 ꙁатвара́ют҆се Н86б2▫Б124а26.

2.5.8. Така също, както е характерно за евтимиевския и за ресавския правопис, в преписите на ЛТ в началото на думата се пише ѩ с придихание и исо – този начин на изписване според Константин Костенечки цели да се разграничи следващата дума от предишната. Примери вж. във фототипното издание.

2.5.9. След гласна обаче по-често се пише а, отколкото ѩ[100], например:

2.5.9.1. След а и ѩ: напаѩ̆ше Н84а25, напа́аше Б133а2; нб҃снаа Н85б-15▫Б133б24; нб҃снааго Б124а9; подаа́нїе Н84б4▫Б133а9; покаа́нїе Н84а21▫Б122б32; прочаа Н84а18▫ Б122б30; пры́ваа Н87а21▫Б124б25; ст҃аа Н87а1▫Б124б11; то́плаа Н87а7.

2.5.9.2. След е (независимо от произхода му): архїе҆рѐа Н85б1▫Б133б15; говеа́ше Н86б28.

2.5.9.3. След ї – редовно в окончанието за им. п., ср. р., мн. ч. на имената на -їе, както и в корените на думите: дїа́кѡ҆ Н84б24▫Б133а22; сїа́нїе Н84б7▫-Б133а10.

2.5.9.4. След ѣ: говѣа́ше Б124б10; дѣа се Н87а19▫Б124б24; ѡдѣанїе Н84б25▫ Б133а22.

2.5.9.5. След о и оу в препис *Н* се наблюдава колебание в нормата дали да се пише ѩ или а[101]. Преписвачът на *Б* безизключително пише а:

---

[99] Същата тенденция вж. у дяк Андрей (Velcheva 1999: 229).

[100] Тази особеност е характерна и за правописа на Кремиковското евангелие от XV век (Daskalova 1993: 194), както и на някои ръкописи от Софийско, възхождащи към XVI век (Daskalova 1996: 457). Аналогични примери вж. и у Tsibranska-Kostova 2011: 41. Същото явление е документирано и в среднобългарски юсов препис от началото на XIV век (вж. у Dimitrova 2011: 51).

[101] Това правописно правило (в средата на дума след гласна да се пише а вм. ѩ) продължава традицията на търновските ръкописи. Вж. наблюденията на Е. В. Чешко

sg N	пѡѣ̀сь H85a5	пѡ҃лс Б133а29
imper sg 2	пр҃ѣпѡ҃лши H85a8	пр҃ѣпѡ҃лши Б133а31

2.5.9.6. При а҃ллїлꙋѣ҃ H85б24 и а҃ллїлꙋїа҃ Б133б31 се наблюдава вариране между ѣ҃ и їа҃.

Както е характерно за евтимиевския и за ресавския правопис, в двата преписа на ЛТ ѣ҃ в началото на думата (например в ѣ҃же, ѣ҃́ко, ѣ҃вити) се пише с придихание или с исо. Този начин на изписване според предписанията на Константин Костенечки има за цел да бъде разграничена думата от предходната. Вж. примери в славяно-гръцкия словоуказател и в приложените снимки на страниците от двата ръкописа.

2.6. Правопис на буквите за звук [е]. Широко е (є) и йотувано е (ꙗ)

В двата преписа на ЛТ се употребяват три вида написание на [е]: обикновено е (ѥ), широко е (є) и йотувано е (ꙗ).[102]

2.6.1. Широко е (є) преписвачите пишат в началото на думата, по правило в є҆҃лїѥ, єгда, єдинь, єдинородьнъ и в част от словоупотребите при анафоричното местоимение (єго҆́, єже). В *Б* с широко начално є се появява и местоимението єгови (в *H* изписано с обикновено ѥ), както и думата єзыци, срещу която в *H* стои вариант с ꙗ (ꙗзыци). За нея Константин Костенечки предлага в „Сказание за буквите“ да се пише с нейотувано ѥ, когато думата означава ‘племе, народ’, а с йотувано при употреба в значение ‘средство за общуване’. Това правило в *Б* виждаме последователно спазено, докато в *H* е налице колебание. Изключително само с є в *H* се пише формата за сег. вр. 3. л. ед. ч на глагола быти, докато преписвачът на *Б* я изписва обикновено с ꙗ[103]:

prs sg 3 ҃є H84a15 H85a25, 26 H86б30 ҃ꙗ Б122б28 Б133б11 Б124б11; ҃ѥ Б133б11

и О. А. Князевска върху свързаните с името на митр. Киприян ркп. на Лествицата от 1387 г. (РНБ, фонд 173, фунд. № 152, ПС 548) и Пс от 1373 г. (РНБ, фонд 173, фунд. № 142) (Cheshko, Kniazevskaia 1980: 285). За колебание в употребата на ѧ и ѣ҃ в Песнивеца вж. у Цв. Данова (Danova 2024: 43 – 44).

[102] Според наблюденията на М. Димитрова върху ТкПП по РМ 2/24 след ѳ преобладаващо се пише ѣ҃ (Dimitrova 2012: 76).

[103] Срв. правилата за дистрибуция на графемите за звука [е] в търновските паметници (Vasilev 1980: 414 – 415), в един постен триод от края на XV век (Angusheva, Dimitrova 1997), в Лондонското евангелие (Popova 1999b: 256 – 257), в Песнивеца (Danova 2024: 39 – 40). Вж. също Daskalova 1996: 458 – 459; Dimitrova 2012: 76 – 78.

2.6.2. С много малко изключения в преписите на ЛТ след гласна се пише є (крѧє H84а24▫Б133а1, прїе́мь H86б27▫Б124б10, дв҃и́чьскоє H86б22▫Б124а6, сц҃е́нныє H86а20▫Б124а17, прѣ́мникь H84а5▫Б122б22)[104].

2.6.3. В единични случаи в позиция след гласна в *H* се пише йотувано е:

sg f G пра́выѥ H86б7, но пр́авыє Б124а29

grad superl sg n N срѣдняи́шеѥ H87а18, но срѣдняи́шеє Б124б24

2.6.4. Не се пише ѥ в окончанието за 3 л. ед.ч. на глаголи с инфинитивна основа на гласна от *-je*-спрежение, както и в сегашни деятелни и страдателни причастия (бл҃ѧнѧє H86а8▫Б124а8, въмѣщаѣть H86б15▫Б124б2, поминаѣть H86б22▫-Б124а6, порогѹга҃ѣ H85а11▫Б133б1)[105].

2.6.5. И двамата преписвачи на ЛТ относително последователно спазват старата норма, възприета и в ресавския правопис, да пишат ѥ след ѧ и ѫ[106] (молиѥ́нїе-мь H84б19▫Б133а18, нѥє҆ H85б8▫Б133б20, ѿвалиѥ́н҆ныи H84б10▫Б133а13)[107].

Все пак се срещат и изключения:

prs pl 3	молеть H86а16	мл҃еть Б124а15
ptc prs act sg m N	мл҃е H86а9	мл҃е҆ Б124а9
	мо́ле сѧ H86а10	мл҃иѥ҆ Б124а10

Такива отклонения са документирани и в други ръкописи с ресавски правопис. Макар и формите без йотувано ѥ да са относително редки, те се срещат и в „Сказание за буквите“, и в „Тълкувание на Песен на песните“ по РМ 2/24 (Dimitrova 2012: 77)[108].

Вж. наблюденията на Е. В. Чешко и О. А. Князевска върху свързаните с името на митр. Киприян ркп. на Лествицата от 1387 г. (Kniazevskaia, Cheshko 1980: 285).

[104] Правописната норма е 3 л. ед.ч. от быти да се изписва с ѥ в юсов правопис от нач. на XIV век вж. у Dimitrova 21: 51.

[105] Повече примери вж. в таблица № 10А в приложението.

[106] Повече примери вж. в таблица № 10Б в приложението.

[107] По-подробно за това правописно правило вж. у Dobrev 1991: 240. Същата тенденция вж. у дяк Андрей (Velcheva 1999: 229).

[108] Срв. у Константин Костенечки: Ꙗ҆ та́коже҆ и҆ нача҃ль҆но ѥ҆ и҆ покори́тель҆но въ сѣ҃ писа́ни, и҆ даси́ю и҆ а҆постро́фь съдръжи́ть си́це· „ѥ҆зы́кь“, и҆ про́чаа. ка́ко бо҆ и҆здале́че / ѥ *е начална и се покорява, за да бъде в помощ на сръбския език. Защото в началото, когато бяха прибавени всички писмена към гръцките и беше съставена азбуката, нямаше никаква*

В Н86б4 открих форма с и на мястото на є – причєщьлит сє, вероятно в резултат от редукция. Възможно е обаче и да става дума за грешка, тъй като няма други подобни случаи, които да говорят, че книжовникът е от Източна България.

2.7. Правопис на буквите ⁞, Ї и И

В двата преписа на ЛТ се използват три букви за звука [i] (в някои случаи и за [j]): и, ї, ⁞.[109]

2.7.1. Пред буква за гласна последователно се пише ї, както е нормата според евтимиевския и ресавския правопис и както препоръчва Константин Костенечки в „Сказание за буквите“, гл. 10 (є҃вл҃їємь Н86а7▫Б124а8, дїа́кѡ҃ Н84б24▫Б133а22, въпїю́щꙗ Н85б15▫Б133б24, тр҃етїи Н86б5▫Б124а28, сі́ѡ҃ Н85б17▫Б133б17).[110]

2.7.2. В заемки ї се пише и пред съгласна, например: аллїлꙋ́ꙗ Н85б24, епєтрахїлъ Б133а27, ѳїмїань Н84б13▫Б133а15.[111]

2.7.3. В началото на чужди думи се пише ⁞ с придихание и пред гласна, и пред съгласна, както е в евтимиевския и в ресавския правопис и според предписанията в „Сказание за буквите“ (гл. 10).[112] Вж. в славяно-гръцкия словоуказател под леми иисоусъ, иисоусовъ, иерарχъ. Под ударение се пише обикновено ⁞ (бж҃́ю Б133а14, бж҃́іа Н85б6▫Б133б19, еп҃́ископь Н84б23).

2.8. Правопис на буквите за звук [о]

В преписите на ЛТ за означаване на звука [о] се употребяват графемите омега (ѡ), широко о (ѻ) и нормално о (о)[113].

нужда то да се покорява, а само да началствува. Но някои му придадоха тази употреба според сръбския език заради такива думи като г҃не (Господне) (Totomanova 1993: 36).

[109] У основния копист на Песнивеца липсва Ꙗ (Danova 2024: 49).

[110] Срв. правилата за дистрибуция на графемите за звука [i] в търновските паметници (Vasilev 1980: 414), в ркп., свързани с името на митр. Киприян (Cheshko, Kniazevskaia 1980: 286), в царските грамоти от XIV век (Daskalova 1999: 167), в Лондонското евангелие (Popova 1999b: 257), ТкПП в РМ2/24 (Dimitrova 2012: 78).

[111] Повече примери вж. в таблица № 11А в приложението.

[112] Вж. аналогични примери у Dimitrova 2012: 78.

[113] Вж. аналогични примери от царските грамоти от XIV век (Daskalova 1999: 167) и ТкПП в РМ2/24 (Dimitrova 2012: 78).

Ѡ сі́це ѡ҃бразъ ймать съ ѻ҃: соломѡ́нь. нѡ́зъ. вѡ́ды. мѡрѧ̀. мѡїсі́. и҆ йнаа мнѡ́гаа. и҆ да не кт҃о мни́ть въ сѐе тьщи́тисе писа́телі́е гдѣ̀ ѡ҃ пи́сати, гдѐ ли ѻ҃, нѣ да оу҆вѣ́ѣ҃ ꙗ҆́ко ра́злича́ѧ вещ҃е́ соу́ть мнѡ́га, то́го ра҆̀и а҆нди́стиχы пи́шоуть сѝ҃ (Kuev, Petkov 1986: 118).

Ѡ *се употребява, за разлика от о́, по следния образец* нѡ́зъ. вѡ́ды. мѡрѧ̀. мѡїсі́ и много

2.8.1. Отъ като предлог и представка се изписва винаги чрез лигатурата ѿ. Ако са в началото на думата буквите ѻ и ѡ, в повечето случаи са с придихание или с придихание и ударение (ѻ́, ѡ́ба, ѻ́бразъ, ѻ́мофоръ, ѻ́сїанїе, ѻ́цѣ). Придихание и ударение върху ѻ и ѡ се срещат и след гласна в средата на дума (кр҃тоѡ́бразно Н86б20).[114]

2.8.2. Широко ѻ и ѡ са взаимнозаменяеми, те се пишат в началото на думи, но не съвсем последователно и в двата преписа, като често се срещат вариативни четения.[115]

2.8.3. Както е характерно за евтимиевския и ресавския правопис, омега присъства и в окончанията на глаголите за аорист 1 л. мн. ч. и във флективните завършъци на съществителните по *-о*-основи за д. п., мн. ч.

aor pl 1	въспрїе́хѡ҃ Н86б25	въспрїехѡ҃ Б124б8
pl D	антифѡнѡ҃ Н85б4	антїфѡнѡ҃ Б133б17
D	а҃пѡ҃ Н84а5	а҃пѡ҃ Б122б22
D	сцї́енникѡ҃ Н86а21	сцїенникѡ҃ Б124а18
pl D	хлѣбѡ҃ Н84а9	хлѣбѡ҃ Б122б25

Твърде малко е материалът (в него отсъстват форми за аор., 1 л., ед. ч. и тв. п., ед. ч. на имена по *-о*-склонение), за да направим заключение дали и доколко в преписите на ЛТ се съблюдава нормата, прокарана от Константин Костенечки в „Сказание за буквите“, с омега да се разграничават формите за мн. ч. от формите за ед. ч. или формите за м. р. от формите за ж. р. (гл. 10)[116].

2.9. Правопис на буквите Ѻ и ѹ (ꙋ)

2.9.1. За буква [u] и в двата преписа са в употреба две графеми – ѹ и ꙋ, като в препис *Н* значително по-често се използва диграфът ѹ, а в препис *Б*

други. *И да не смята някой, че е напразно преписваните да се стараят да пишат ту ѡ̂, ту ѡ҃, ту о́, ами да знае, че разликата между нещата е голяма и заради това да ги пишат с антистихата* (Totomanova 1993: 40).

[114] Срв. правилата за дистрибуция на графемите за звука [о] в търновските паметници (Vasilev 1980: 415. Popova 1999b: 259). Аналогичен правопис на буквите за звука [о] демонстрира и ТкПП в РМ2/24 (Dimitrova 2012: 79). Вж. също и Песнивеца (Danova 2024: 49 – 54).

[115] Повече примери вж. в таблица № 12А в приложението.

[116] Такова правописно правило е налице и в търновските паметници (Vasilev 1980: 415).

преобладава лигатурата ȣ[117], включително и в началото на думата, позиция, в която почти не се среща в *Н*: оуготовишє҃ Н86а25 – ȣготóвишє сє Б124а21, оудóбь Н84б2 – ȣдобь Б133а8, оу҆чи́тєль Н85а1 – ȣчитє҃ Б133а26.[118]

2.9.2. Ю се пише вместо йотуван голям юс в съответните деклинационни окончания (в. п. и тв. п. на имената по 1-во и 3-то склонение, както и в спрежението (1 л. ед. ч. и 3 л. мн. ч. на сег. вр.).[119] Не се среща субституция между оу и ю, характерна за сръбската редакция.[120]

2.9.3. Не може да се установи дали замяната на следващия след ч ь с ъ в текстологичните варианти чь҃ Н86а21 и чъсть Б124а18 означава запазена палаталност на ч[121]. Срв. също начьн҆шє Н84б15▫Б133а16, но скончáнїа Н86а12▫Б124б20.

2.10. Употреба на гръцки графеми

Както е характерно за евтимиевския[122] и за ресавския правопис и както препоръчва Константин Костенечки в „Сказание за буквите“, гл. 10, в преписите на ЛТ редовно се пишат гръцки букви в заемки или производни от тях[123]: ѳїмїáнь Н84б13▫Б133а15, а҆лєѯáндръскагѡ Н85а21▫Б133б8.

2.10.1. Ижица съответства на гръцки ипсилон в заемките єѵ҃лїє Н85б-25▫Б133б32 и мѵ҃ро Н84б1▫Б133а6. Относно мѵ҃ро Константин Костенечки изрично отбелязва в „Сказание за буквите“, че се пише с ижица, за разлика от славянската дума миръ, в състава на която има ‘и’.[124] Освен това в преписите на ЛТ думата мѵ҃ро се изписва с две „зрънца“ върху ѵ҃ според предписанието на Константин Костенечки.

---

[117] В. Василев отнася употребата на лигатура ȣ към Евтимиевите правила (Vasilev 1980: 416).

[118] Повече примери вж. в таблица № 13А от приложението.

[119] Вж. гл҃ють Н86а29. припа҃ють Н86а19.

[120] Примери за такава вж. у Cheshko, Knjazevskaja 1980: 285; Dimitrova 2012: 78 – 79. Единичен случай има и в Лондонското евангелие (Popova 1999b: 259). Наблюденията на В. Василев за правописа на оу и ю в търновските паметници съответстват на наблюдаваното в преписите на ЛТ (Vasilev 1980: 416).

[121] Запазената палаталност на ч е характерна за търновските паметници. Тя се изразява в последователно писане на ю след ч (Velcheva 2011: 187).

[122] В. Василев дефинира редовната употреба на гръцки букви в чужди думи като едно от главните правила на Евтимиевия правопис (Vasilev 1980: 413 – 414).

[123] Същата тенденция се наблюдава и в РМ2/24 (Dimitrova 2012: 79). Вж. също примери у Cheshko, Knjazevskaja 1980: 284.

[124] Същото правописно правило се следва и в ТкПП от РМ2/24 (Dimitrova 2012: 79).

2.10.2. Другаде ѵ е в позиция, където в гръцки стои буква, различна от υ, например в лѵ̈ргїи, гр. λειτουργία, ѵ отговаря на ει. И обратно, в българската заемка може да има знак за [i] на място, където в гръцки се пише ипсилон, като в ѳ҃їмїань – θυμίαμα (тук на υ съответства ї). Ижица може да си корелира в гръцки и с консонант β, както е в в ѧмѵ̑ Н84б9[125].

Вариации виждаме в изписването на мꙗ́имь Н84а13 с ꙗ́ и максѝ Б122б27 с кс.[126]

2.11. Епентеза

Както може да се очаква за ръкописи, писани с търновски и ресавски правопис, обичайно за двата преписа на ЛТ е последователното отбелязване на епентетично л[127]: бл̑влѣє Н86а8▫Б124а8, ꙁемлѧ̀ Н84а18▫Б122б30 ꙗꙁ҃блѣєт сѧ Н87а5▫Б124б14, ѣвлѣ Н86а16▫Б124а14; ѣ́влѣє Н86а12▫Б124а11. Това фонетично явление е характерно за западните краища и за старобългарския период.[128]

2.12. Асимилация

При прилагателните на -ьскъ са застъпени и двата вида правопис -ст- и -сц- пред падежни окончания с предна гласна (и и ѣ от дифтонгичен произход). В *Н* явлението е факултативно, докато в *Б* е редовно застъпено: а҃̈гглстїи Н84а19▫Б122б31, архїєрєи́сцѣмь Н84б28, но а҃рхїєрєи́стѣ̈ Б133а24.

2.13. Употреба на буква S

И в двата преписа на ЛТ се среща буква ѕ, вкл. и на неетимологично място вм. ꙁ[129]: ѕвѣ́ꙁды Н84б11▫Б133а13, дрⷪγѕїи Н86б9 – дрⷭѕи Б124а30. Вариации в написанието по отношение на употребата на ѕ и ꙁ се констатират в следни-

[125] Двояката употреба на ижица като консонант и вокал е характерна и за други среднобългарски паметници. Вж. Popova 1999b: 257.

[126] Вж. в таблица № 14 в приложението.

[127] В. Василев определя възстановяването на епентетичното л като задължително правило в правописната система на Патриарх Евтимий, белег за архаизация на езика. Срв. Vasilev 1980: 413. Като обичайна определя епентезата и М. Димитрова за ТкПП в РМ 2/24 (Dimitrova 2012: 81). Вж. същата тенденция в Лондонсото евангелие (Popova 1999б: 259). Срв. наблюденията на Цв. Данова за Песнивеца (Danova 2024: 45 – 46).

[128] Haralampiev 1992: 102 – 103; Slavova 2017: 118.

[129] 16а ⁘ ѥ҃ и̑ тѧ̀ гⷭ҃твоу́ющѥ пи́сме. и҃мать же ѿлꙋ́чны гл҃ы ѕ́ ѿ сѐѥ си́це· ѕ́ съдръжи́ть· ѕѣло̀. ѕвѣ́ꙁды, и̑ ꙁ пакы̀· ꙁемлѧ̀. ꙁе́млѧнь. ꙁна́емь. възва́ˇ, и̑ по́бнаа сѝ, въ въсѣ́ˇ гл҃ѣ̀ и̑ ꙁва́нѝ, мѣ́стꙑ́ныи́ˇ же, сѝ ⷬѣ́ и҃мень градѡ́́ и̑ въ́сѣ̑ и̑ гѡ́рꙑ, и̑лѝ па́кы̀ чл҃чьскы́и҃ и̑лѝ пⷱти́ць и̑ ꙁвѣре́и (Kuev, Petkov 1986: 112).

те случаи: бз҃ѣ Н84б16 – бѕ҃ѣ Б133а16, мнѡ́зѣ Н86б1 – мн҃оѕѣ Б124а25, слоуѕѣ Н87а10 слꙋѕѣ Б124а18.[130]

3. ИЗВОДИ

В таблицата по-долу са представени резултатите от съпоставително статистическо изследване на дублетните графеми в двата преписа на ЛТ, което откроява общите им характеристики и индивидуалните им белези.

графема	ъ	ь	ѧ, ѩ	ѫ, ѭ	ꙋ	оу	и	ї	і	ы	о	ѡ	ѻ	ѿ	ꙗ	ѥ
ms Н	129	206	-	-	40	55	363	122	15	77	309	54	12	20	34	8
ms Б	197	113	-	-	80	12	411	135	15	68	348	40	-	17	33	11

Както може да се види от съпоставените в таблицата данни, и двата известни ни към момента преписа на ЛТ са двуерови и безюсови, като *Н* е с преобладаващ малък ер (очевидно под влияние на сръбската среда, в която е възникнал), а *Б* – с преобладаващ голям ер (проява вероятно на търновските правописни навици на преводача). Преписвачът от *Б* предпочита да използва за буквите, означаващи звук [u], лигатурата ꙋ, докато копистът от *Н* употребява приблизително еднакво (с лек превес на диграфа оу) и двете букви. Препис *Н* следва етимологичния правопис на ы, докато в *Б* се наблюдава по-често субституция на ы с и. Копистът от препис *Б* не използва широко ѻ. Посочените различия в ортографията са несъществени и очевидно се дължат на индивидуалните правописни навици на двамата преписвачи.

Съпоставката на макротекстово равнище пък показва, че по правопис преписите на ЛТ си съответстват с останалите части от кодексите *РГАДА 88* и *Богишич 52*, към чийто състав принадлежат. Ортографията на неидентифицираното

И з е господствуваща буква. А има и думи, които се отличават от нея и са със ѕ, напр. ѕ поддържа ѕѣлѡ̀, ѕвѣ́зды, *а пък з -* ꙁемлѧ̀, ꙁемльнь, ꙁнаемь, възва́ˣ, *и т. под., във всички изрази и имена, в местните имена, т.е. имената на градове и села, или пък на хора, или на птици и на зверове* (Totomanova 1993).

[130] Като едно от правилата на търновския правопис В. Василев отбелязва задължителната и редовна употреба на буквата ѕ за означаване на африката [dz] (Vasilev1980: 412).

литургийно тълкуване в частност и на съдържащите го ръкописи като цяло се характеризира с добре познатите ни от търновските паметници[131] тенденции към елинизация, архаизация и актуализация (т. е. допускане на елементи от живата реч), по-късно усвоени и от сръбско-българската безюсова редакция в старата книжнина на южните славяни:

• Елинизацията се изразява в:
✓употребата на гръцки букви в чужди думи;
✓използването на дублетни графеми за един звук по модел на гръцкия език;
✓писането на диакритични знаци, нерядко по правила, привнесени от гръцки.

• Архаизиращата тенденция намира израз в:
✓случаите на хиперкоректно изписване на ери;
✓възстановяването на епентетичното л;
✓етимологичния правопис на ѣ.

• Актуализацията, обратно, се изявява чрез отразяване фонетичния развой на живия език в правописа. Нейни прояви са:
✓деназализацията;
✓отпадането на слабите ерове;
✓субституцията между ы и и;
✓прокрадването на локални речеви особености, като например характерното за западните говори затвърдяване на р и заместване на ѣ с е, където ясно личи връзката между правопис и изговор.

Посочените по-горе правописни черти на двата кодекса и конкретно на изследваното литургийно тълкуване от техния състав, а именно: липса на назалитет, употреба и на двата ера с определени правила за тяхната дистрибуция, изпадане и замяна от паерчик, безизключителното им следване подир сонора в групите ѓъ/ѓь, ѧъ/ѧь, смесване на ери с и, спазване на етимологичния правопис на ѣ, асимилация на звукове на границата на морфемата, както се вижда от съпоставката на *РГАДА 88* и *Богишич 52* с книжнината от XIV – XV век, са характерни като цяло за евтимиевския и за ресавския правопис, известен още като евтимиевско-ресавски, за чийто кодификатор в Сърбия се смята Константин Костенечки.[132] Известната непоследователност в ортографията на места би

[131] Вж. по този въпрос написаното у Василев (Vasilev 1980: 408).

[132] Новият правопис се създава и развива като важно обединяващо южнославянско културно явление (Velcheva 1999: 227). Той отразява ранна фаза на ресавския правопис, ха-

могла да се обясни като остатък от по-стари правописни навици на славянския преводач или пък с последващата намеса на преписвачите.

Значителни са сходствата на двата преписа на ЛТ с ортографичните особености на оригиналните творби на Константин Костенечки „Сказание за буквите“ и „Житие на Стефан Лазаревич“, както и с „Тълкувание на Песен на песните“, за което също се предполага, че е дело на неговото преводаческо перо.[133] В съгласие с препоръките на българския книжовник при двора на деспот Стефан Лазаревич, изложени в неговото „Сказание за буквите“, са следните правописни норми, намерили отражение в преписите на ЛТ: писането на начална гласна под диакритичен знак придихание или исо, както и на кендема върху еднозрични думи с цел по-ясно откроряване на словораздела при scriptio continua; забраната да се поставя ятова гласна в началото на думата; правилата за дистрибуция на дублетните графеми, както и предписанията за разграничаване на т. нар. антистихи чрез определен начин на изписване (например на формите за д. п., мн. ч. с омега, а на тези в тв. п., ед. ч. с обикновено ѡ); редовната употреба на гръцки букви в заемки или производни от тях; поставянето на паерчик вместо изпадналия силен ер от типа вѣнць, павль.

Че преводачът на ЛТ не е родом сърбин, личи по:

• двуеровия правопис, характерен за евтимиевските паметници и т. нар. от Й. Трифонов сръбско-българска редакция[134] (за чистата сръбска писмена норма е отличителен едноеровият правопис с малък ер);

• правилната употреба на ѥ и ѣ (в рашката писменост йотувани гласни отсъстват или са се употребявали по изкуствено правило);

• липсата на издайническите за носителство на сръбски език като роден от страна на преводача специфики в ортографията, между които:

✓субституция между оу и ю;

✓употреба на в в начало на дума вм. оу или ю и обратно поради неразличаването им при четенето;

рактерен и за дяк Андрей, учител на Константин Костенечки, с наслагване на двуеров български правопис (с ъ в предлози, префикси, групи tlt, tlъt и рядко в краесловие) върху рашка правописна система в престижно сръбско книжовно средище. В този период в ресавския правопис има силно колебание при писането на ь или е за ь (Velcheva 1999: 230).

[133] Вж. също правописа на думата зѥмлѧ в ЛТ и известните съчинения на Константин Костенечки.

[134] Намирам за напълно основателно предложението на В. Василев за замяна на термина „ресавски правопис“ с „търновско-ресавски“, а още по-добре с „Евтимиево-ресавски“, като най-информативен за времепоявата и създателите му, както и за българските и сръбските му особености (Vasilev 1980: 418).

✓смесване на п и ф в чужди думи;
✓изясняване на ер в ѧ.

Въз основа на казаното дотук с голяма доза вероятност можем да твърдим, че преводачът на ЛТ от *РГАДА 88* и *Богишич 52* е книжовник с търновски правописни навици, пречупени през западнобългарски говорни черти и реализирани в сръбска среда.[135] Това обяснява по-широката употреба в препис *Н* на ь, отколкото е характерно за евтимиевската норма[136], както и по-честото писане след гласна на ѧ и є вместо ѩ, респ. ю.

Близостта на ЛТ от ркп. *РГАДА 88* и *Богишич 52* с ТкПП по РМ2/24 и ЖСЛ по правописни особености и сходството му с граматическите правила, зададени в „Сказанието за буквите“ на К. Костенечки, позволява да се твърди, че протографът на епитомето е създаден ако не от същия книжовник, то поне от такъв, който притежава същата правописна школовка. Съпоставително бъдещо проучване на ЛТ с други текстове, отнасяни към перото на К. Костенечки, би дало по-категоричен отговор на въпроса за атрибуцията на превода.

Литература / References

Angelov 1980: Angelov, B. Mihail mitropolit Kolasiyski. – In: Angelov, B. St. Rusko-yuzhnoslavyanski knizhovni vrazki. Sofia: BAN, pp. 5 – 83. (**Ангелов 1980**: Ангелов, Б. Михаил митрополит Коласийски. – В: Ангелов, Б. Ст. *Руско-южнославянски книжовни връзки*. София: БАН, с. 5 – 83.)

Angusheva, Dimitrova 1997: Angusheva, A., M. Dimitrova. Rukopis' Ms10 403 Biblioteki Vengerskoi akademii nauk. – *Studia Slavica Hungarica*, № 42, pp. 37 – 44. (**Ангушева, Димитрова 1997**: Ангушева, А., М. Димитрова. Рукопись Ms10 403 Библиотеки Венгерской академии наук. – *Studia Slavica Hungarica*, № 42, с. 37 – 44.)

Birnbaum 1988: Birnbaum, D. *Textual and Accentual Problem of Muz. 3070 and Zogr. 151*. Doctoral dissertation, Harvard University. MA Cambridge.

Cheshko 1982: Cheshko, E. V. Ob Afonskoi redaktsii slavianskogo perevoda psaltyri v ee otnoshenii k drugim redaktsiiam. – In: Demina, E. et al. (Eds.). *Yazyk i pis'mennost' srednebolgarskogo perioda*. Moskva: Izd-vo “Nauka”, pp. 60 – 93. (**Чешко 1982**: Чеш-

[135] Тук се присъединявам към мнението на Кл. Иванова за *РГАДА 88*, която най-общо определя, че този кодекс може да е писан както в западните български, така и в източните сръбски земи, базирайки се на неговия правопис – ресавски, двуеров, със слаба йотация, с редовна и правилна употреба на s, както и поради липсата на каквито и да е сърбизми. Вж. цитирания по-горе непубликуван доклад на изследователката.

[136] Литература върху проблемите, свързани с Евтимиевата реформа, вж. у Haralampiev 1990: 155

ко, Е. В. Об Афонской редакции славянского перевода псалтыри в ее отношении к другим редакциям. – В: Демина, Е. и др. (съст). *Язык и письменность среднеболгарского периода*. Москва: Изд-во „Наука“, с. 60 – 93.)

Cheshko, Knjazevskaja 1980: Cheshko E. V., O. A. Kniazevskaia. Rukopisi mitr. Kipriana i otrazhenie v nikh orfograficheskoi reformy Evfimiia Tyrnovskogo. – *Tarnovska knizhovna shkola*, т. 2, pp. 282 – 292. (**Чешко, Князевская 1980**: Чешко Е. В., О. А. Князевская. Рукописи митр. Киприана и отражение в них орфографической реформы Евфимия Тырновского. – *Търновска книжовна школа*, т. 2, с. 282 – 292.)

Danova 2024: Danova, Tsv. Pravopisat na psaltira na tsar Yoan Aleksandar (rakopis 2 ot Nauchniya arhiv na BAN). Nauchen red. T. Slavova. – *Kirilo-Metodievski studii*, 35. (**Данова 2024**: Данова, Цв. Правописът на псалтира на цар Йоан Александър (ръкопис 2 от Научния архив на БАН). Научен ред. Т. Славова. – *Кирило-Методиевски студии*, 35.)

Daskalova 1993: Daskalova, A. Pismenostta v Sofia i Sofiysko prez XV vek. – In: Hristova, B. (Ed.). *Balgarskiyat petnadeseti vek. Sbornik s dokladi za balgarskata obshta i kulturna istoriya prez XV vek.* Sofia: Izd-vo na Narodnata biblioteka “Sv. sv. Kiril i Metodiy”, pp. 191 – 201. (**Даскалова 1996**: Даскалова, А. Писмеността в София и Софийско през XV век. – В: Христова, Б. (съст.). *Българският петнадесети век. Сборник с доклади за българската обща и културна история през XV век*. София: Изд-во на Народната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“, с. 191 – 201.)

Daskalova 1996: Daskalova, A. Pravopisat v Sofiyskoto knizhovno sredishte prez XVI vek. – In: Hristova, B. (Ed.). *Balgarskiyat shestnadeseti vek. Sbornik s dokladi za balgarskata obshta i kulturna istoriya prez XVI vek*. Sofia: Izd-vo na Narodnata biblioteka „Sv. sv. Kiril i Metodiy“, pp. 449 – 474. (**Даскалова 1996**: Даскалова, А. Правописът в Софийското книжовно средище през XVI век. – В: Христова, Б. (съст.). *Българският шестнадесети век. Сборник с доклади за българската обща и културна история през XVI век.* София: Изд-во на Народната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“, с. 449 – 474.)

Daskalova 1999: Daskalova, A. Evtimieviyat pravopis i tsarskite gramoti ot kraya na XIV vek. – *Tarnovska knizhovna shkola*, t. 6, pp. 165 – 174. (**Даскалова 1999**: Даскалова, А. Евтимиевият правопис и царските грамоти от края на XIV век. – *Търновска книжовна школа*, т. 6, с. 165 – 174.)

Davidov 1966: Davidov, A. *Grigoriy Tsamblak v Rumania i v starata rumanska literatura*. Sofia: BAN. (**Давидов 1966**: Давидов, А. *Григорий Цамблак в Румъния и в старата румънска литература*. София: БАН.)

Dimitrova 2011: Dimitrova, M. *Yagichev zlatoust. Srednovekoven balgarski pametnik sas slova i pouchenia ot nachaloto na XIV vek*. Sofia: Akad. izd-vo “Prof. Marin Drinov”, pp. 40 – 51. (**Димитрова** 2011: Димитрова, М. *Ягичев златоуст. Средновековен български паметник със слова и поучения от началото на XIV век*. София: Акад. изд-во „Проф. Марин Дринов“, с. 40 – 51.)

Dimitrova 2012: Dimitrova, M. *Talkuvania na Pesen na pesnite v rkp. 2/24 ot Rilskata sveta obitel*. Sofia: Heron Pres. (**Димитрова 2012**: Димитрова, М. *Тълкувания на Песен на песните в ркп. 2/24 от Рилската света обител*. София: Херон Прес).

Dobrev 1974: Dobrev, Iv. Starinna cherta v edin yuzhen balgarski govor. V pamet na prof. St. Stoykov (1912 – 1969). – In: *Ezikovedski izsledvaniya*. Sofia: BAN, 1974, pp. 163 – 166. (**Добрев 1974**: Добрев, Ив. Старинна черта в един южен български говор. В памет на проф. Ст. Стойков (1912 – 1969). – В: *Езиковедски изследвания*. София: БАН, 1974, с. 163 – 166.)

Dobrev 1991: Dobrev, Iv. Rashkata pismenost i balgarskiyat pravopis prez Srednovekovieto. – *Kirilo-Metodievski studii*, kn. 8, pp. 216 – 252. (**Добрев 1991**: Добрев, Ив. Рашката писменост и българският правопис през Средновековието. – *Кирило-Методиевски студии*, кн. 8, с. 216 – 252.)

Dobrev 1997: Kim, U. *Istoricheskiyat razvoy na starobalgarskite pokazatelni mestoimeniya.* S redaktorski popravki, belezhki i dopalneniya ot Iv. Dobrev. Sofia: Institut Lingva. (**Добрев 1997**: Ким, У. *Историческият развой на старобългарските показателни местоимения*. С редакторски поправки, бележки и допълнения от Ив. Добрев. София: Институт Лингва.)

Gagova 2006: Gagova, N. Despot Stefan Lazarevich, Ptolemey Filadelf i karierata na pridvorniya filosof Konstantin Kostenechki. – *Starobalgarska literatura*, № 35 – 36, pp. 97 – 124. (**Гагова 2006**: Гагова, Н. Деспот Стефан Лазаревич, Птолемей Филаделф и кариерата на придворния философ Константин Костенечки. – *Старобългарска литература*, № 35 – 36, с. 97 – 124.)

Gagova 2008: Gagova, N. Konstantin Kostenechki. – In: Miltenova, A. (Ed.). *Istoria na balgarskata srednovekovna literatura*. Sofia: Iztok-Zapad, pp. 645 – 654. (**Гагова 2008**: Гагова, Н. Константин Костенечки. – В: Милтенова, А. (съст.). *История на българската средновековна литература*. София: Изток-Запад, с. 645 – 654.)

Haralampiev 1984: Haralampiev, Iv. Osnovnite printsipi na Evtimievata ezikova reforma i ezikat na Grigoriy Tsamblak. – *Tarnovska knizhovna shkola*, t. 3, pp. 220 – 233. (**Хараламpиев 1984**: Хараламpиев, Ив. Основните принципи на Евтимиевата езикова реформа и езикът на Григорий Цамблак. – *Търновска книжовна школа*, т. 3, с. 220 – 233.)

Haralampiev 1990: Haralampiev, Iv. *Ezikat i ezikovata reforma na Evtimiy Tarnovski*. Sofia: Nauka i izkustvo. (**Хараламpиев 1990**: Хараламpиев, Ив. *Езикът и езиковата реформа на Евтимий Търновски*. София: Наука и изкуство.)

Haralampiev 1992: Haralampiev, Iv. *Istoriya na balgarskiya ezik*. Veliko Tarnovo: Universitetsko izdatelstvo "Sv. sv. Kiril i Metodiy". (**Хараламpиев 1992**: Хараламpиев, Ив. *История на българския език*. Велико Търново: Университетско издателство „Св. св. Кирил и Методий".)

Haralampiev 1994: Haralampiev, Iv. Himnopisetsat Efrem i pravopisno-ezikovite traditsii na pisatelite ot Tarnovskata knizhovna shkola. – *Tarnovska knizhovna shkola*, t. 5, pp. 273 – 284. (**Хараламpиев 1994**: Хараламpиев, Ив. Химнописецът Ефрем и правописно-езиковите традиции на писателите от Търновската книжовна школа. – *Търновска книжовна школа*, т. 5, с. 273 – 284.)

Haralampiev 1999: Haralampiev, Iv. Za ezikovite "kompromisi" v proizvedeniyata na pisatelite ot Tarnovskata knizhovna shkola. – *Tarnovska knizhovna shkola*, t. 6, 1999, pp. 185 – 191. (**Хараламpиев 1999**: Хараламpиев, Ив. За езиковите „компромиси" в произведенията на писателите от Търновската книжовна школа. – *Търновска книжовна школа*, т. 6, с. 185 – 191.)

Haralampiev 2006: Haralampiev, Iv. *Po vekovnite pateki na balgarskiya ezik. Izbrani prinosi*. Veliko Tarnovo: Faber. (**Хараламpиев 2006**: Хараламpиев, Ив. *По вековните пътеки на българския език. Избрани приноси*. Велико Търново: Фабер.)

Hristova 1991: Hristova, B. Za resavskite balgarski rakopisi ot XV – XVIII vek. – *Palaeobulgarica*, XV, № 4, pp. 50 – 56. (**Христова 1991**: Христова, Б. За ресавските български ръкописи от XV – XVIII век. – *Palaeobulgarica*, XV, № 4, с. 50 – 56.)

Hristova-Shomova 2007: Hristova-Shomova, I. *Kniga Yov s talkuvaniya v slavyanski prevod. Po Vladislavovia prepis ot 1456 g*. Sofia: Anubis. (**Христова-Шомова 2007**: Хрис-

това-Шомова, И. *Книга Йов с тълкувания в славянски превод. По Владиславовия препис от 1456 г.* София: Анубис.)

Ilieva 2021: Ilieva, T. O tolkovanii liturgii iz iuzhnoslavyanskikh rukopisei RGADA 88 i Bogishich 52. – *Scripta & e-Scripta*. The Journal of Interdisciplinary mediaeval studies, 21, pp. 317 – 328. (**Илиева 2021**: Илиева, Т. О толковании литургии из южнославянских рукописей РГАДА 88 и Богишич 52. – *Scripta & e-Scripta*. The Journal of Interdisciplinary mediaeval studies, 21, с. 317 – 328.)

Ilieva 2022: Ilieva, T. Ἑρμηνεία περὶ τοῦ θείου ναοῦ na sv. Simeon Solunski v yuzhnoslavyanski prevod ot XV vek: identifikatsiya na vizantiyskiya iztochnik na liturgiynoto talkuvanie ot RGADA 88 i Bogishich 52. – *Palaeoslavica*, XXX, № ½. Harvard Ukrainian Research Institute, pp. 92 – 106. (**Илиева 2022**: Илиева, Т. Ἑρμηνεία περὶ τοῦ θείου ναοῦ на св. Симеон Солунски в южнославянски превод от XV век: идентификация на византийския източник на литургийното тълкуване от РГАДА 88 и Богишич 52. – *Palaeoslavica*, XXX, № ½. Harvard Ukrainian Research Institute, с. 92 – 106.)

Il'inskii 1911: Il'inskii, G. A. *Gramoty bolgarskikh tsarei*. Moskva: Sinodal'naia Tipografiia. (**Ильинский 1911**: Ильинский, Г. А. *Грамоты болгарских царей*. Москва: Синодальная Типографія.)

Isachenko-Lisovaia 1989: Isachenko-Lisovaia, T. A. O perevodcheskoi deiatel'nosti Evfimia Chudovskogo. – In: *Khristiianstvo i tserkov' v Rossii feodal'nogo perioda*. Novosibirsk: Nauka, pp. 194 – 210. (**Исаченко-Лисовая 1989**: Исаченко-Лисовая, Т. А. О переводческой деятельности Евфимия Чудовского. – В: *Християнство и церковь в России феодального периода.* Новосибирск: Наука, с. 194 – 210.)

Ivanova 2008: Ivanova, Kl. Iz istorii slavianskoi pis'mennosti na Sviatoi zemle (O slavianskikh rukopisiakh, sviazannykh so Sviatoi Zemlei, khraniashchikhsia v knigokhranilishchakh vne Izrailia). – *Jews and Slavs*, 20, Jerusalem – Sofia: Israel Academy of Sciences and Humanities : Hebrew University of Jerusalem, Dept. of Russian and Slavic Studies, Center for the Study of Slavic Languages and Literature; The Cyrillo-Methodian Research Center of the Bulgarian Academy of Sciences. (**Иванова 2008**: Иванова, Кл. Из истории славянской письменности на Святой земле (О славянских рукописях, связанных со Святой Землей, хранящихся в книгохранилищах вне Израиля) – *Jews and Slavs*, 20, Jerusalem – Sofia: Israel Academy of Sciences and Humanities : Hebrew University of Jerusalem, Dept. of Russian and Slavic Studies, Center for the Study of Slavic Languages and Literature; The Cyrillo-Methodian Research Center of the Bulgarian Academy of Sciences.)

Ivanova-Mircheva 2003: Ivanova-Mircheva, D. Redaktsii. – In: Grasheva, L. (Ed.). *Kirilo-Metodievska entsiklopediya*. T. 3. Sofia: BAN, pp. 449 – 456. (**Иванова-Мирчева 2003**: Иванова-Мирчева, Д. Редакции. – В: Грашева, Л. (гл. ред.). *Кирило-Методиевска енциклопедия*. Т. 3. София: БАН, с. 449 – 456.)

Izvestia ID, 4, 1915: *Izvestia na Istoricheskoto druzhestvo*. T. 4. (**Известия ИД, 4, 1915**: *Известия на Историческото дружество*. Т. 4.)

Jagich 1875: Yagich, V. Konstantin Filosof i n'egov zhivot despota Stefana Lazarevicha despota srpskog. – *Glasnik*, 42, pp. 223 – 328. (**Ягич 1875**: Ягич, В. Константин Философ и његов живот деспота Стефана Лазаревића деспота српског. – *Гласник*, 42, с. 223 – 328.)

Jovanoviћ-Stipcheviћ 1991: Jovanoviћ-Stipcheviћ, B. O sreћivanьu srpskoslovenskog pravopisa u prvim detsenijama XIV veka. – In: *Arhiepiskop Danilo II i ћegovo doba.*

Međunarodni nauchni skup povodom 650 godina od smrti. Detsembar 1987. Beograd: Beogradski izdavachko-grafichki zavod, pp. 265 – 279. (**Јовановић-Стипчевић 1991**: Јовановић-Стипчевић, Б. О сређивању српскословенског правописа у првим деценијама XIV века. – В: *Архиепископ Данило II и његово доба. Међународни научни скуп поводом 650 година од смрти. Децембар 1987*. Београд: Београдски издавачко-графички завод, с. 265 – 279.)

Jovanovich-Stipchevich 1980: Jovanovich-Stipchevich, B. *Rukopisi Resavskog kruga. 1392 – 1427. Katalog izlozhbe u manastiru Resavi*. Beograd, Despotovats, Narodna biblioteka Srbije. (**Јовановић-Стипчевић 1980**: Јовановић-Стипчевић, Б. Рукописи Ресавског круга. 1392 – 1427. Каталог изложбе у манастиру Ресави. Београд, Деспотовац, Народна библиотека Србије.)

Karachorova 1989: Karachorova, I. Kam vaprosa za Kirilo-Metodieviya starobalgarski prevod na Psaltira. – *Kirilo-Metodievski studii*, № 6, pp. 130 – 245. (**Карачорова 1989**: Карачорова, И. Към въпроса за Кирило-Методиевия старобългарски превод на Псалтира. – *Кирило-Методиевски студии*, № 6, с. 130 – 245.)

Kuev, Petkov 1986: Kuev, K., G. Petkov. *Sabrani sachineniya na Konstantin Kostenechki*. Sofia: BAN (**Куев, Петков 1986**: Куев, К., Г. Петков. *Събрани съчинения на Константин Костенечки*. София: БАН.)

Lukin 1990: Lukin, P. "Skazanie o pis'menah" Konstantina Kostenechskogo i "ispravlenie tserkovnyh knig" v Serbii pri Stefane Lazareviche. – *Palaeobulgarica*, XIV, № 2, pp. 69 – 80. (**Лукин 1990**: Лукин, П. «Сказание о письменах» Константина Костенечского и „исправление церковных книг" в Сербии при Стефане Лазаревиче. – Palaeobulgarica, XIV, № 2, с. 69 – 80.)

Lukin 2001: Lukin, P. *Pis'mena i pravoslavie: istoriko-filologicheskoe issledovanie "Skazaniia o pis'menakh" Konstantina Filosofa Kostenetskogo*. Moskva: Iazyki slavianskoy kul'tury. (**Лукин 2001**: Лукин, П. *Письмена и православие: историко-филологическое исследование «Сказания о письменах» Константина Философа Костенецкого*. Москва: Языки славянской культуры.)

Miltenova 2021: Miltenova, A. The Mysteries of Ms 88 of the Obolensky Collection (No 201), RGADA. – *Starobalgarska literatura*, 63 – 64, pp. 258 – 278. (**Милтенова 2021**: Miltenova, A. The Mysteries of Ms 88 of the Obolensky Collection (№ 201), RGADA. – *Старобългарска литература*, 63 – 64, с. 258 – 278.)

Mincheva 2019: Mincheva, K. Michael of Kolasia: A Metropolitan Bishop from the Pax Postbyzantina. – *Годишник на Софийския университет, Център за славяно-византийски проучвания „Иван Дуйчев" / Annuaire de L'universite de Sofia "St. Kliment Ohridski", Centre de recherches slavo-byzantines "Ivan Dujčev"*, 100(19), с. 151 – 159.

Mladenovich 1980: Mladenovich, A. O nekim osobinama srpskoslovenskog jezika posle XIV veka. – *Tarnovska knizhovna shkola*, t. 2, pp. 316 – 325. (**Младеновић 1980**: Младеновић, А. О неким особинама српскословенског језика после XIV века. – *Търновска книжовна школа*, т. 2, с. 316 – 325.)

Mladenovich 1984: Mladenovich, A. Pretpostavka o vokalizatsiji poluglasnika u Zhitiju Stefana Dechanskog Grigoriya Tsamblaka (prepis iz polovine XV veka u manastiru Dechani). – *Tarnovska knizhovna shkola*, t. 3, pp. 276 – 280. (**Младеновић 1984**: Младеновић, А. Претпоставка о вокализацији полугласника у Житију Стефана Дечанског Григория Цамблака (препис из половине XV века у манастиру Дечани). – *Търновска книжовна школа*, т. 3, с. 276 – 280.)

Mladenovich 2004: Mladenovich, A. Napomene o jednoj zajednichkoj osobini srpskog i bugarskog pravopisa u vreme patrijarha Jevtimija. – *Tarnovska knizhovna shkola*. Osmi mezhdunaroden simpozium, Veliko Tarnovo, 14 – 16 oktomvri, 2004. T. 8, pp. 201 – 210). (**Младеновић 2004**: Младеновић, А. Напомене о једној заједничкој особини српског и бугарског правописа у време патријарха Јевтимија. – *Търновска книжовна школа*. Осми международен симпозиум, Велико Търново, 14 – 16 октомври, 2004. Т. 8, с. 201 – 210.)

Moshkova 2016: Moshkova, L. V. Dolgiye puteshestviia serbskogo sbornika. – *Vestnik Al'yans-Arkheo*. Vyp. 16. SPb., pp. 38 – 58. (**Мошкова 2016**: Мошкова, Л. В. Долгие путешествия сербского сборника. – *Вестник Альянс-Архео*. Вып. 16. СПб., с. 38 – 58.)

Nedel'kovich 1965: Nedel'kovich, O. Pravopis "Resavske shkole" i Konstantin Filozof. – *Srpska kn'izhevnost u kn'izhevnoj krititsi. I. Stara kn'izhevnost*. Priredio Dz. Trifunovich. Beograd, pp. 467 – 475. (**Недељковић 1965**: Недељковић, О. Правопис „Ресавске школе" и Константин Филозоф. – *Српска књижевност у књижевној критици. I. Стара књижевност*. Приредио Ђ. Трифуновић. Београд, с. 467 – 475.)

Nedel'kovich 1975: Nedel'kovich, O. Problem rađan'a resavskog pravopisa i povel'e iz doba kneza Lazara. – *O knezu Lazaru. Nauchni skup u Krushevtsu 1971*, Beograd: Nauchno delo, pp. 243 – 254. (**Недељковић 1975**: Недељковић, О. Проблем рађања ресавског правописа и повеље из доба кнеза Лазара. – *О кнезу Лазару. Научни скуп у Крушевцу* 1971, Београд: Научно дело, с. 243 – 254.)

Pandurski 1974: Pandurski, V. Panegirikat na dyak Andrey ot 1425 g. – *Tarnovska knizhovna shkola*, t. 1, pp. 225 – 261. (**Пандурски 1974**: Пандурски, В. Панегирикът на дяк Андрей от 1425 г. – *Търновска книжовна школа*, т. 1, с. 225 – 261.)

Popova 1996: Popova, T. Grafika i pravopis na Kniga na prorok Isay po rakopis F.I.461 ot XIV v. ot Ruskata natsionalna biblioteka. – *Palaeobulgarica,* XX, 2, pp. 57 – 63. (**Попова 1996**: Попова, Т. Графика и правопис на Книга на пророк Исай по ръкопис F.I.461 от XIV в. от Руската национална библиотека. – *Palaeobulgarica,* XX, 2, с. 57 – 63.)

Popova 1999a: Popova, T. Kolko ratse sa pisali Posten (23) i Tsveten (24) triod ot manastira "Sveta Ekaterina" v Sinay? – *Palaeobulgarica,* XXIII, 2, pp. 41 – 52. (**Попова 1999a**: Попова, Т. Колко ръце са писали Постен (23) и Цветен (24) триод от манастира „Света Екатерина" в Синай? – *Palaeobulgarica,* XXIII, 2, с. 41 – 52.)

Popova 1999b: Popova, T. Fonetichni i pravopisni osobenosti na bogosluzhebnata chast na Londonskoto evangelie. – *Tarnovska knizhovna shkola*, t. 6, pp. 255 – 261. (**Попова 1999b**: Попова, Т. Фонетични и правописни особености на богослужебната част на Лондонското евангелие – *Търновска книжовна школа*, т. 6, с. 255 – 261.)

Radoshevich 2005: Radoshevich, N. Vizantijski kozmološki članci u slovenskom prevodu poznog srednjeg veka. – In: *Balgaria i Sarbia v konteksta na vizantiyskata tsivilizatsiya*. Sbornik statii ot balgaro-srabski simpozium 14 – 16 septemvri 2003, Sofia. Sofia: Akademichno izdatelstvo "Prof. Marin Drinov", pp. 393 – 412. (**Радошевић 2005**: Радошевић, Н. Византијски козмолошки чланци у словенском преводу позног средњег века. – В*: България и Сърбия в контекста на византийската цивилизация*. Сборник статии от българо-сръбски симпозиум 14 – 16 септември 2003, София. София: Академично издателство „Проф. Марин Дринов", с. 393 – 412.)

Raykov 1977: Raykov, B. Kam istoriyata na resavskiya pravopis v Balgariya. – In: *Zbornik Vladimira Moshina. Beograd: Savez bibliotechkig radnika Srbij*e, pp. 213 – 222. (**Райков 1977**: Райков, Б. Към историята на ресавския правопис в България. – В: *Зборник Владимира Мошина*. Београд: Савез библиотечкиг радника Србије, с. 213 – 222.)

Slavova 1990: Slavova, T. Nyakoi predvaritelni nablyudeniya varhu redaktiraneto na evangelski tekst v Sveta gora. – *Palaeobulgarica*, XIV, № 1, pp. 72 – 81. (**Славова 1990**: Славова, Т. Някои предварителни наблюдения върху редактирането на евангелски текст в Света гора. – *Palaeobulgarica*, XIV, № 1, с. 72 – 81.)

Slavova 2017: Slavova, T. *Starobalgarski ezik*. Sofia: Universitetsko izdatelstvo "Sv. Kliment Ohridski". (**Славова 2017**: Славова, Т. *Старобългарски език*. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски".)

Sokolov 1894: Sokolov, M. A. Simeon, arkhiepiskop Solunskii. – *Chteniia v obshchestve liubitelei dukhovnogo prosveshcheniia*. May – iyun', pp. 518 – 558. (**Соколов 1894**: Соколов, М. А. Симеон, архиепископ Солунский. – *Чтения в обществе любителей духовного просвещения*. Май – июнь, с. 518 – 558).

Spasova 1994: Spasova, M. Leksikalni promeni v knizhovniya balgarski ezik prez perioda XI – XIV v. (vaz osnova na sapostavkata mezhdu starobalgrskiya i srednobalgarskiya prevod na Oratio I ot Grigoriy Nazianski). – In: *Istoriko-arheologicheski izsledvaniya v pamet na prof. d-r Stancho Vaklinov*. Veliko Tarnovo: Universitetsko izdatelstvo "Sv. sv. Kiril i Metodiy", pp. 237 – 254. (**Спасова 1994**: Спасова, М. Лексикални промени в книжовния български език през периода XI – XIV в. (въз основа на съпоставката между старобългарския и среднобългарския превод на Oratio I от Григорий Назиански). – В: *Историко-археологически изследвания в памет на проф. д-р Станчо Ваклинов*. Велико Търново: Университетско издателство „Св. св. Кирил и Методий", с. 237 – 254.)

Spasova 1999: Spasova, M. Proizvodni sashtestvitelni za oznachavane na litsa v starobalgarskiya i v srednobalgarskiya prevod na Oratio XXXVIII (Slovo za Rozhdestvo Hristovo) ot Grigoriy Bogoslov. – *Tarnovska knizhovna shkola*, t. 6, pp. 231 – 253. (**Спасова 1999**: Спасова, М. Производни съществителни за означаване на лица в старобългарския и в среднобългарския превод на Oratio XXXVIII (Слово за Рождество Христово) от Григорий Богослов. – *Търновска книжовна школа*, т. 6, с. 231 – 253.)

Taseva, Yovcheva 2006: Taseva, L., M. Yovcheva. Ezikovite obraztsi na atonskite redaktori. – In: *Balgarska filologicheska medievistika. Sbornik nauchni izsledvaniya v chest na prof. dfn Iv. Haralampiev po sluchay 60-godishniya mu yubiley*. Veliko Tarnovo: Universitetsko izdatelstvo "Sv. sv. Kiril i Metodiy", pp. 221 – 240. (**Тасева, Йовчева 2006**: Тасева, Л., М. Йовчева. Езиковите образци на атонските редактори. – В: *Българска филологическа медиевистика. Сборник научни изследвания в чест на проф. дфн Ив. Хараламиев по случай 60-годишния му юбилей*. Велико Търново: УИ „Св. св. Кирил и Методий", с. 221 – 240.)

Taseva 2008: Taseva, L. Ezikat na knizhninata prez XIV vek. – In: Miltenova, A. (Ed.). *Istoriya na srednovekovnata balgarska literatura*. Sofia: Iztok-Zapad, pp. 569 – 574. (**Тасева 2008**: Тасева, Л. Езикът на книжнината през XIV век. – В: Милтенова, А. (съст.). *История на средновековната българска литература.* София: Изток-Запад, с. 569 – 574.)

Totomanova 1985: Totomanova, A.-M. Redaktsii na starobalgarskiya ezik. – In: *Izsledvaniya po kirilometodievistika*. Sofia: Nauka i izkustvo, pp. 192 – 203. (**Тотоманова 1985**: Тотоманова, А.-М. Редакции на старобългарския език. – В: *Изследвания по кирилометодиевистика*. София: Наука и изкуство, с. 192 – 203.)

Totomanova 1993: Totomanova, A.-M. *Konstantin Kostenechki. Sachineniya*. Sofia: ET "Slavika". (**Тотоманова 1993**: Тотоманова, А.-М. *Константин Костенечки. Съчинения*. София: ЕТ „Славика".)

Totomanova 1994: Totomanova, A.-M. Nekotorye nabroski k tolkovaniiu Skazaniє iz'yavlen'no w pismenekh Konstantina Kostenechskogo. – *Ricerche Slavistiche*, 41,

pp. 83 – 92. (**Тотоманова 1994**: Тотоманова, А.-М. Некоторые наброски к толкованию Сказаниє изьявлен‘но w писменех Константина Костенечского. – *Ricerche Slavistiche*, 41, с. 83 – 92.)

Totomanova 1999: Totomanova, A.-M. Pregrupiraneto na sklonenieto v balgarskya ezik. – In: *Venia docendi.* Sofia: Universitetsko izdatelstvo "Sveti Kliment Ohridski", pp. 78 – 97. (**Тотоманова 1999:** Тотоманова, А.-М. Прегрупирането на склонението в българския език. – В: *Venia docendi.* София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски", с. 78 – 97.)

Totomanova 2003: Totomanova, A.-M. Pravopis resavski. – In: *SLER*, pp. 388 – 389. (**Тотоманова 2003**: Тотоманова, А.-М. Правопис ресавски. – В: *СЛЕР*, с. 388 – 389.)

Totomanova 2013a: Totomanova A.-M. *Morfologichni ogranicheniya varhu izpadaneto na slabite erove v predstavki i nastavki*. (**Тотоманова 2013а**: Тотоманова А.-М. *Морфологични ограничения върху изпадането на слабите ерове в представки и наставки*. <https://e-medievalia.uni-sofia.bg/from-history-bg-language-2013/morfologichni-ogranicheniya-varhu-izpadaneto-na-slabite-erove-v-predstavki-i-nastavki> [24.01.2026])

Totomanova 2013b: Totomanova, A.-M. *Srednobalgarskiyat vokalizam*. (**Тотоманова 2013б**: Тотоманова, А.-М. *Среднобългарският вокализъм*. <https://e-medievalia.uni-sofia.bg/from-history-bg-language-2013/srednobalgarskiyat-vokalizam#A8> [24.01.2026])

Trifonov 1940: Trifonov, Y. Srabskobalgarska bezyusova redaktsiya va starata knizhnina na yuzhnitѣ slavyani. – *Makedonski pregled,* XII, № 2, pp. 28 – 55. (**Трифонов 1940**: Трифонов, Й. Сръбскобългарска безюсова редакция въ старата книжнина на южнитѣ славяни. – *Македонски преглед,* XII, № 2, с. 28 – 55. < http://www.promacedonia.org/mp/mp_12_2_2.htm> [24.01.2026])

Trifonov 1943: Trifonov, Yu. Zhivot i tvorchestvo na Konstantin Kostenetski. – *Spisanie na BAN*, 66, pp. 223 – 292. (**Трифонов 1943**: Трифонов, Ю. Живот и творчество на Константина Костенецки. – *Списание на БАН*, 66, с. 223 – 292.)

Trost 1978: Trost, K. *Untersuchungen zur Übersetzungstheorie und -praxis des späteren Kirchenslavischen: Die Abstrakta in der Hexaemeronübersetzung des Zagreber Zbornik von 1469*. München.

Tsibranska-Kostova 2011: Tsibranska-Kostova, M. *Balgarski epitimeynik ot XV – XVI vek*. Sofia: V. Trayanov. (**Цибранска-Костова 2011**: Цибранска-Костова, М. *Български епитимейник от XV – XVI век*. София: В. Траянов.)

Tsonev 1904 – 1905: Tsonev, B. Klasifikatsiya na balgarskite knizhovni pametnitsi ot naystaro vreme do kraya na XVI v. – *Godishnik na Sofiyskiya universitet za 1904 – 5 god., otdel II – Srednobalgarski pametnitsi.* (**Цонев 1904 – 1905**: Цонев, Б. Класификация на българските книжовни паметници отъ най-старо време до края на XVI в. – *Годишник на Софийския университет за 1904 – 5 год., отдел II – Среднобългарски паметници.*)

Tsonev 1919: Tsonev, B. *Istoriya na balgarskiy ezik. T. I.* Sofia: SU "Sv. Kliment Ohridski". (**Цонев 1919**: Цонев, Б. *История на български езикъ. Т. I.* София: СУ „Св. Климент Охридски".)

Tsonev 1934: Tsonev, B. *Istoriya na balgarskiy ezik. T. II.* Sofia: SU "Sv. Kliment Ohridski". (**Цонев 1934**: Цонев, Б. *История на български език. Т. 2.* София: СУ „Св. Климент Охридски".)

Vaillant 1952: Vaian, A. *Rukovodstvo po staroslavianskomu iazyku*. Moskva: Izd-vo inostrannoi lit. **(Вайан 1952**: Вайан, А. *Руководство по старославянскому языку*. Москва: Изд-во иностранной лит.)

Vasilev 1980: Vasilev, V. Pravopisnata reforma na Evtimiy i otrazhenieto i v proizvedeniya na negovi sledovnitsi i na balgarskite damaskinari. – *Tarnovska knizhovna shkola*, t. 2, pp. 405 – 421. (**Василев 1980**: Василев, В. Правописната реформа на Евтимий и отражението ѝ в произведения на негови следовници и на българските дамаскинари. – *Търновска книжовна школа*, т. 2, с. 405 – 421.)

Velcheva 1999: Velcheva, B. Ezikat na dyak Andrey. – *Tarnovska knizhovna shkola*, t. 6, pp. 227 – 230. (**Велчева 1999**: Велчева, Б. Езикът на дяк Андрей. – *Търновска книжовна школа*, т. 6, с. 227 – 230.)

Velcheva 2004: Velcheva, B. Tarnovskiyat govor prez XIV vek. – In: Taseva, L. et al. (Eds.). *Prevodite prez XIV stoletie na Balkanite*. Sofia: Goreks Pres, pp. 27 – 33. (**Велчева 2004**: Велчева, Б. Търновският говор през XIV век. – В: Тасева, Л. и др. (съст). *Преводите през XIV столетие на Балканите*. София: Горекс Прес, с. 27 – 33.)

Velcheva 2007: Velcheva, B. Slavyanskata duma chelovѣka. – In: Krumova-Tsvetkova, L., S. Pavlova, M. Choroleeva (Eds.). *Leksikografiyata i leksikologiyata v savremenniya svyat* (materiali ot IV natsionalna konferentsiya s mezhdunarodno uchastie na Balgarskoto leksikografsko druzhestvo v chest na prof. Kristalina Cholakova, Sofia, 21 – 22 oktomvri 2006 g.). V. Tarnovo: IK "Znak'94", pp. 83 – 86. (**Велчева 2007**: Велчева, Б. Славянската дума человѣкъ. – В: Крумова-Цветкова, Л., С. Павлова, М. Чоролеева (съст. и ред.). *Лексикографията и лексикологията в съвременния свят* (материали от IV национална конференция с международно участие на Българското лексикографско дружество в чест на проф. Кристалина Чолакова, София, 21 – 22 октомври 2006 г.). В. Търново, ИК „Знак'94", с. 83 – 86.)

Velcheva 2011: Velcheva, B. Grigorovicheviyat parimeynik i tarnovskata pismenost. – *Tarnovska knizhovna shkola*, t. 9, pp. 182 – 188. (**Велчева 2011**: Велчева, Б. Григоровичевият паримейник и търновската писменост. – *Търновска книжовна школа*, т. 9, с. 182 – 188.)

Vostokov 1842: Vostokov, A. F. *Opisanie russkikh i slovenskikh rukopisei Rumiantsevskogo muzeuma, sostavlennoe Aleksandrom Vostokovym*. Sankt Peterburg: Tipografiia Imperatorskoi akademii nauk. (**Востоков 1842**: Востоков, А. Ф. *Описание русских и словенских рукописей Румянцевского музеума, составленное Александром Востоковым*, Санкт Петербург: Типография Императорской академии наук).

П Р И Л О Ж Е Н И Е

ЕЗИКОВ АНАЛИЗ НА ЛИТУРГИЙНОТО ТЪЛКУВАНИЕ В *РГАДА 88* И *БОГИШИЧ 52*

Правопис:

Таблица № 1. Дистрибуция на еровете в РГАДА 88 и Богишич 52 в корен на думата

Граматическа форма	***РГАДА 88***	***Богишич 52***
ptc prs act sg m D	въпїю́цѹ Н85б15	въпїю́цѹ Б133б24
ptc prs pass sg m G	въпльщеннаго Н86б8	въплъще́ннаго Б124а30
sg G	въпльще́нїа Н86а2, 10	въплъщенїа Б124а4, въплъще́нїа Б124а10
A	въпльще́нїе Н85б6 Н86б15	въплъще́нїе Б133б19 Б124б2
sg m N	дльжьнь Н85а26	длъжнь Б133б11
prs pl 3	дрьжѫ́т Н86б11	дръжѫ́тъ Б124а31
sg N	жрьтвникь Н84а17	жрътвникъ Б122б30
sg A	жрьтьвникъ Н86а23	жрьтвникь Б124а20
sg N	жрьтва Н84б12	жрътва Б133а14
sg m A	испльнь Н85а14	испльнъ Б133б2
sg D	крьвїи Н84а30 (sic!)	кръви Б133а5
A	крьвъ Н86б21	кръвь Б124б5
I	крьвїю Н84а30	крьвїю Б133а5
sg n N	мрътво Н87а7	мрътво Б124б16
ptc prt act N pl	начьнъ'ше Н84б15	начьнше Б133а16
sg f A	непокрьвѣ́нноу Н85а23	непокрьвѣ́ннѫ Б133б10
sg N	пл҃ъ́ Н86а6	плъ҃ Б124а7
A	плъ҃ Н86б21	плъ҃ Б124а5
adv	пл҃ъ́скы Н87а9	плъ҃скыи Б124а17
ptc prt pass sg n N	покрьвен'но Н87а14	покрьвѣ́нно Б124б20
A sg	пришьствїе Н86а15	пришьствїе Б124а14
L sg	пришьствии Н86а5, 17	пришьствїи Б124а6, 15
sg m N	прьвыи Н84б16	пръвыи Б133а16
pl n N	прьвыа Н87а21	пръвыа Б124б25

pl I	пръвы́имы Н86б5	пръвы́ими Б124а28
sg D	съврьше́нїю Н86а25	съвръше́нїю Б124а21
aor act sg 2	съвръши Н87а17	съвръши́ Б124б23
aor act sg 3	съвре́ши Н86б29	съвре́шивъ Б124б10
aor pass sg 3	съврьши се Н86а24	съвръши́ се Б124а21
ptc prt act (R) pl D	съвре́шивши́м се Н86б19	съврьшившїим се Б124б4
ptc prt pass pl n A	съвре́шеннаа Н87а1	съвръше́ннаа Б124б11
sg A	съмре́ть Н85а6	съмре́ть Б133а30
sg A	съше́ствїе Н85б17 (x2)	съшъствїе Б133б15; съшьствїе Б133б25
prs 3 pl	тлькоую̀ Н84б16	тлъкѹ́ють Б133а17
ptc prs act pl m N	тлькоующе Н84б18	тлъкѹ́ющи Б133а18
sg m A	трьновныи Н85а30	тръновныи Б133б14
adv	тъ́чїю Н84а9	тъчїю Б122б24

В изписани под титла думи

sg A	въскр̃сенїе Н85б12	въскр̃сенїе Б133б22
sg A	дн̃ь Н87а3	дн̃ь Б124б13
adv	кр̃тоѡбразно Н86б20	кр̃тообразно Б124а4
sg N	кр̃ть Н84а27	кр̃ть Б133а3
pl G	кр̃товъ Н85а14	кр̃товъ Б133б2
pl L	мр̃твы Н87а23, 25	мр̃твыи Б124б27, 28

Таблица № 2. Дистрибуция на еровете в *РГАДА 88* и *Богишич 52* в предлози и представки

Граматическа форма	***РГАДА 88***	***Богишич 52***
praep	въ Н84а11, 21 Н84б9, 30 Н85а16, 28 Н85б24 Н86а4, 17, 23, 29 Н86б1, 4, 9 Н87а3, 9, 12, 21	въ Б122б26, 32; Б133а12, 25; Б133б4, 13, 31; Б124а5, 15 (□
ptc prt act sg m N	възы́шь Н85б22	възышь Б133б29
sg A	възнс̃нїе Н85б12	възнесе́нїе Б133б23
aor sg 2	възнесе̃. Н87а18	възнесѣ Б124б24
aor sg 3	възе́ть Н85а20	възе́ть Б133б7
imper pl 2	възмѣте Н85б14	възмѣте Б133б24
prs sg 3	въмѣща́еть Н86б15	въмѣща́етъ Б124б2

ptc prt act sg m N	въшѫ́ Н86б2	въшѫ́ Б124а26
adv	въноу́трь Н84б15	вънѫтрь Б133а16
pl m N	въноу́трьнїи Н84б3	вънѫтрънїи Б133а8
prs sg 3	въсо́бражаєть Н85а17; въѡ́бражае́ть Н84а22, б26, Н85б2 въѡбражаєть Н85а30	въо́бража́єтъ Б133б5; въо́бра́жаєть Б133а23, въобра́жаєть Б133б16; въѡбражаєтъ Б133б14; въѡ́бра́жа͡е Б122б33
ptc prs act sg n A	въсобража́юще Н85а15	въо́бражающе Б133б3
aor pl 1	въспрїе́хо̑ Н86б25	въспрїехѡ̑ Б124б8
aor sg 3	въспѣть Н86б13	въспе͡ Б124а33
pl m N	въсточнїи Н85а21	въсто́чнїи Б133б8
pl N	въсхожєнїа Н84а26	въсхожєнїа Б133а3
sg N	въхо̑ Н86а19; вьходь Н86а15	въхѡ̑ Б124а17, въхо̑ Б124а13
A	въхо́дъ Н85б14; въхо̑ Н86а4	въхѡ̑ Б133б24, Б124а5
pl f A	въхо́дны Н84а9	въхо́дныи Б122б25
ptc prt med sg m G-A	въчл҃чившаго се Н85а19	въчл҃чившаго се Б133б6
praep	къ Н85а10, 20, Н85б2, Н86а25, Н86б8, 27, Н87а16	къ Б133а33, б7, 16, Б124а21, 30 Б124б9, 22
sg L	прѣвъспрїетї Н87а24	прѣвъспрїетї Б124б27
praep	съ Н86а7, А8 Н86б12 (х2)	съ Б124а7, 8 (х4) Б124а33
praep	събли́зь Н85а22	събли́зь Б133б8
adv	съвы́ше Н85а3	съвы́ше Б133а27
sg G	съдѣла́нїа Н85а18	сьдѣ́ланїа Б133б5
adv	съзади Н85а17	съзади́ Б133б4
aor sg 2	сънидѐ Н87а17	съни́де Б124б23
ptc prs act pl N	съпрѣбы́вае Н84а29	съпрѣбы́вае Б133а4
adv	съпрѣди́ Н85а17	съпрѣди́ Б133б5
aor sg 3	състави се Н84а30; съста́ви се Н84а31	съста́ви се Б133а5, съст҃ави се Б133а6
pl N	съсѣ̑длници Н85б23	съсѣдѣлници Б133б30
pl A	съсоу́ды Н86а20	съсѫдꙑ Б124а17
ptc prs act sg m N	съхо́де Н86а6	съхо́де Б124а7

sg N	съхожⷣе́нїе Н85б1	съхожⷣенїе Б133б15
prs pl 3 R	съе̑динꙗют се Н84б18	съе̑дин́ꙗют се Б133а18

но:

sg G	свѣтⷣелꙗ Н84а28	свѣтⷣелꙗ Б133а4
sg G	сконча́нїа Н86а12	сконча́нїа Б124а11
prs sg 3	смѣ́рит се Н87а13	смѣри́т се Б124б20
imper sg 2	сп҃и Н85б10	сп҃си Б133б21
sg N	сп҃сь Н85а12 Н86б17	сп҃съ Б133б1; сп҃сь Б124б3

Таблица № 3. Дистрибуция на еровете в *РГАДА 88* и *Богишич 52* в краесловие

А. При съществителните:
а) в словоформи на имена от м. р. по -*о*-склонение, им. п. и в. п., ед. ч., включително заимствани:

Граматическа форма	***РГАДА 88***	***Богишич 52***
sg N	аг҃гль Н84б20	аг҃глъ Б133а19
sg N	б҃ь Н87а9	б҃ь Б124б17
sg N	во́скь Н84б12	восќь Б133а14
sg N	вра̀гь Н86б10	вра́гь Б124а31
A	гро́бь Н84а23	гро҃ Б133а1
sg N	дроугь Н86а28$_1$	дрꙋгь Б124а23$_1$
sg N	епі́скопь Н84б23	е̑пп҃ь Б133а21
sg N	епе́трахи́ль Н85а2	епетрахїлъ Б133а27
sg N	і̑ера́рхь Н84б22; і̑ера́рхь Н86б16	іерархъ Б133а20; іера́рхь Б124б2
sg A	ка́мень Н84а25, б10	камень Б133а2, 13
sg N	кѵ̀дарь Н85а29	кѵ̀даръ Б133б13
N sg	маѯи́мь Н84а13	максим Б122б27
sg N	набе́дрьникь Н85а5	набедръ́никь Б133а29
sg N	о̑бразь Н84б21	о̑бразь Б133а20
sg N	о̑мофо́рь Н85а16, Н86а4	о̑мо́форъ Б133б4; о̑мофорь Б124а5
A	о̑мофо́рь Н86б27	о̑мофорь Б124б10
sg N	іорарь Н84б25	іора́рь Б133а22
sg N	ѡрга́нь Н84а16	орга҃ Б122б29
N sg	позо́рь Н86а6	позо́рь Б124а6
sg N	покро҃вь Н86б10	покро́вь Б124а31

sg N	по́пь Н84а15, б24	по́пь Б122б28, Б133а21
sg N	протл҃ь Н84а3	протлъ҃ Б122б21
sg A	прѣстоль Н84а23	прѣсто́лъ Б122б33
sg N	прѣе́мникь Н84а5 Н84б22	прѣе̑мникь Б122б22 Б133а21
sg A	соударъ Н85а30	сꙋдаръ Б133б14
sg N	чи́нь 84б19	чи́нъ Б133а18
A	чи́нь Н84а8 Н84б16	чи́нъ Б122б24 Б133а16
sg N	ѳїмїа́нь Н84б13	ѳїмїань Б133а15
sg N	оу҆чи́тель Н85а1	ꙋчитѣ̑ Б133а26

б) в словоформи на имена от *-о-* склонение, р. п., мн. ч.:

Граматическа форма	*РГАДА 88*	*Богишич 52*
pl G	аг҃гль Н84а27; аг҃гль҄ Н85б14	а҆г҃гль Б133а3 Б133б24
pl G	ап҃ль Н85б26	ап҃ль Б133б32
pl G	грѣхъ Н87а25	грѣхъ́ Б124б28
pl G	даро́вь Н86б18	даро́вь Б124б3
pl G	козлищъ Н86а14	ко́злищь Б124а13
pl G	роу́кавь Н85а12	рꙋка́вь Б133б1

в) закономерно в словоформи на имена по *–ĭ-* склонение, им. п. и в. п., ед. ч.:

Граматическа форма	*РГАДА 88*	*Богишич 52*
sg N	бл҃гть Н85а3	бл҃гть Б133а28
A	бл҃гть Н86б18	бл҃гть Б124б4
sg N	г҃ь Н87а2	г҃ь Б124б12
sg N	крѣпо́сть Н85а5	крѣпость Б133а29
sg A	мл҃ть Н84б11	мл҃ть Б133а14
A sg	не́мощь Н86а27	немо́щь Б124а23
A sg	проповѣдь Н85б20	проповѣдъ Б133б28

г) в словоформи на думи от различни склонения, тв. п., ед. ч.:

Граматическа форма	*РГАДА 88*	*Богишич 52*
I	єѵ҃лїємь Н86а7	єѵ҃лїємь Б124а8
sg I	копїємь Н87а20	и҃копїе҄ Б124а24
sg I	молє́нїємь Н84б19	молє́нїємъ Б133а18

I	нб҃омь Н84б9	нб҃омь Б133а12
sg I	свѣщїе҃ Н86а8; свѣщїемъ Н85б21; свѣщїемь́ Н85б19	свѣщїе҃ Б133б27; свѣщїемъ Б133б29, Б124а9
I	тро́емь Н86а8; тро́е Н85б19, 21	тро́е Б133б27, 29 Б124а9

Б. При прилагателни, както и при местоимения и числителни, функциониращи като прилагателни, в им. п. и в. п., ед. ч.:

Граматическа форма	*РГАДА 88*	*Богишич 52*
sg m N	гн҃ь Н84б20	гн҃ь Б133а19
sg m N	е҆ди́нь Н87а2	е҆ди́нь Б124б12
sg m A	е҆ди́нь Н85б18	е҆ди́нь Б133б26
sg m N	і҆с҃вь Н84б21	і҆с҃овь Б133а20
sg m N	са́мь Н86а10 Н86б17; самь Н86а18, са҃. Н86а3	са́мъ Б124а10; са́мь Б124а16 Б124б3 са҃ Б124а4
sg m N	с҃ Н84б6, 26, 27 (х 2), Н86б13; ст҃ь́ Н86б13	с҃ Б133а23 (х 3), Б124а33 (х 3), ст҃ь Б124б12 (Н87а2 □
sg m A	хв҃ь Н84а23	хв҃ь Б133а1

В. В словоформи на глаголи:
а) в сег. вр., 3. л., ед. ч. (според класическата старобългарска норма с -ъ):

Граматическа форма	*РГАДА 88*	*Богишич 52*
prs sg 3	во́дить Н84а10	во́ди҃ Б122б25
prs sg 3	даетъ҃ Н86а1	да́еть Б124а3
prs sg 3	до҃ить, lege достоить Н86б26	до҃и҃ Б124б дѡ҃ить Б124а27
prs sg 3	глѥ҃ Н85а7; гл҃ѥть Н85а15; гл҃ѥ Н87а17	гл҃ѥть Б133а31; гл҃ѥ҃ Б133б3, гл҃ѥ Б124б22
prs 3 sg	зна́меноуеть Н84б27; зна́меноуе́т҆ Н86а18	знаменꙋеть Б133а24; знаме́нꙋет҆ Б124а16
prs sg 3	зрить Н86б20	зри́ть Б124б5
prs sg 3	назнаменоу́еть Н84б5	назнаменꙋе Б133а9
prs sg 3	пока́зоуеть Н86а1; показоуеть Н87а14; пока́зꙋе Н86б28	показꙋ҃е Б124а2; показ́ꙋеть Б124б20-21; пока́зꙋе Б124б10
prs sg 3	поминаеть Н86б22	поминаеть Б124а6
prs sg 3	прѣи҃деть Н86а3	прѣи҃деть Б124а5

б) в сег. вр., 3. л., мн. ч. (според класическата старобългарска норма с -ъ):

Граматическа форма	*РГАДА 88*	*Богишич 52*
pl 3	соу́ть Н86б9	соу҃т Б124а31
pl 3	гл҃ють Н86а29	гл҃ю҃т Б124а24
prs pl 3	молеть Н86а16	мл҃еть Б124а15
prs pl 3	припа҃дють Н86а19	припадаю҃т Б124а17

в) при причастия в им. п., ед. ч.

Граматическа форма	*РГАДА 88*	*Богишич 52*
ptc prt act sg m N	бл҃годари́вь Н86б12	бл҃годари́въ Б124а32
ptc prt act sg m N	бл҃ви́вь Н86б19	бл҃вивь Б124б4
ptc prs pass sg m N	вѣдомь Н86а27	вѣдѡ҃м Б124а22
ptc prs pass pl f N	во́димъ Н85а10	во́ди҃м Б133а33
ptc prt pass sg m N	ѡ҆бви́ть Н85а17	обвить Б133б5
ptc prt pass sg m A	распеть Н87а6	ра́спеть Б124б15

Таблица № 4. Изпускане на еровите гласни в краесловие и на границата на морфемата

А. Изпускане на еровете при писане на надредни букви и лигатура ѿ:

Граматическа форма	*РГАДА 88*	*Богишич 52*
prs 3 sg	има҃т Н84а7; има҃т Н85а7	и҆ма҃т Б122б29; и҆́матъ Б133а30
praep	на҃д Н84б30; надъ Н86б10	на҃д Б133а26, Б124а31
G	на҃с Н85а19	на҃с Б133б6
D	на҃м́ Н85б2, на҃м Н85б22	на҃м Б133б16, 29
A	на҃с Н85б10	на҃с Б133б21
L	на҃с Н85б7	на҃с Б133б19
ptc prs act sg m N	пороуга҃е Н85а11	поро́уга҃е Б133б1
praep	прѣ҃д Н84б8, 9	прѣ҃д Б133а12 (х 2)
ptc prs act pl m N	прѣ҃стоещеи Н84а21	прѣ҃стоещеи Б122б32
N sg	слоу҃х Н86а2; слꙋхъ Н86а10	слоу҃х Б124а3, 10
sg m N	с҃т Н84б6, 26, 27 (х 2), Н86б13; ст҃ь́ Н86б13	с҃т Б133а23 (х 3), Б124а33 (х 3), ст҃ь Б124б12 (Н87а2 □
L	ст҃ы҃х Н87а23, 24	ст҃ы҃х Б124б26, 27
prs sg 3	оу҃чи́т Н84а12	ꙋчи́тъ Б122б27

N sg	ѿложе́нїе Н85б30	ѿложе́нїе Б124а2
sg N	ѿхожде́нїе Н85б2	ѿхожде́нїе Б133б16

Б. Изпускане на краен ер при написана в реда (строчна) съгласна. Употреба на паерчик:

sg m L	г҃ емꙿ Н85б10	третїемꙿ Б133б21
sg N	і҃с Н86а27 Н87а6	і҃с Б124а22 Б124б15
sg N	иси́дорꙿ Н84а11	исидорꙿ Б122б26
prs act pl 3	ѿпѣва́ют Н84б17	ѿпѣваю́т Б133а17
sg N	поѩ҆сь Н85а5	поас Б133а29
prs pl 3	разлоучетꙿ Н86а14	разлꙋчетꙿ Б124а13
sg N	х҃с Н85а23, б22 Н86а18	х҃с Б133б9, 29, Б124а16

Таблица № 5. Правопис на слабите ерове в наставки

А. Изпускане на слабите ерове в наставки:

Граматическа форма	***РГАДА 88***	***Богишич 52***
pl n A	бл҃гтнаа Н85б25	бл҃гтнаа Б133б31
pl G	бж҃твны҆ Н87а11	бж҃твныихъ Б124а19
sg m A	вы́шнїи Н84а23; вишнїи Н86а23	вы́шнїи Б122б33; Б124а20
sg m N	дре́внїи Н85б5	дре́внїи Б133б18
sg m A	и҆зе́щнїи Н85а13	изе́щнїи Б133б2
pl G	м҃ни́кь Н84а28	м҃никь Б133а4
sg n N	непрѣста́нно Н84б6	непрѣстанное Б133а10
pl A	ѡ҆́вце Н86а14	ѡвце Б124а13
sg m A	посл҃ѣ́ныи Н87а3	послѣ́дныи Б124а13
sg A	пра́вдꙋ Н85а16	пра́вꙋ҆ Б133б4
pl n N	прѣд́нѩа Н84б7	прѣдн́ѩа Б133а11
pl m N	прѣми́рнїи Н84б3	прѣми́рнїи Б133а8
sg m V	си́лне Н85а9	си́лне Б133а32
sg A	слꙋ́жбꙋ Н84а14; слоу҆́жбꙋ Н85б30	слоу҆́жбꙋ Б122б27; слꙋ҆́жбꙋ Б124а2
L	слоу҆́жбѣ Н84а12	слꙋ́жбѣ Б122б27
sg f N	срѣднѩа Н84а17	срѣднаа Б122б29
grad superl sg n N	срѣднѩишеѥ Н87а18	срѣднѩи́шее Б124б24
sg G	-	таинства Б124а27

Б. Паерчик на вътресловна морфемна граница:

Граматическа форма	*РГАДА 88*	*Богишич 52*
pl m N	а҆г҃гл҄стїи Н84а19	а҆г҃гл҄стїи Б122б31
pl N	концѝ Н84а24	ко҃ци Б133а1
ptc prt pass sg n N	об҄точенное Н84б29	обто́ченное Б133а24
pl G-A	спѣш҄ши҆х Н85б9	спѣш҄шїих се Б133б21
sg L	сщ҃е́н҄ствѣ Н86б1	сщ҃енствѣ Б124а25
inf	сщ҃е́н҄ствовати Н84а6	сщ҃ен҄ствовати Б122б22
pl m A	сщ҃е́ннїи Н86а21, сщ҃е́нные Н86а20	сщ҃енныи Б124а18; сщ҃енные Б124а17
sg m D	сщ҃ен҄ничьскомꙋ Н84а4	сщ҃енничьском҆ Б122б21

В. Примери за съхранен ер в наставка:

Граматическа форма	*РГАДА 88*	*Богишич 52*
sg m G	а҆леѯа́ндръскагѡ Н85а21 алеѯандръскагѡ҆ Н85а27	алеѯандръскаго Б133б8 алеѯандрьскааго Б133б12
sg n N	а҃гг҃льское Н84б25	а҆гг҃лское Б133а22
A	а҆гг҃льско Н84б27	а҃гг҃льско Б133а23
sg m N	а҆п҃льскы Н84б23	ап҃лскыи Б133а21
sg n A	дв҃и́чьское Н86б22	дв҃ичъское Б124а6
pl G	зем́льны҆х Н87а4	землъ́ныхъ Б124б14
ptc prt act sg m D	рожьшꙋ́ се Н85б8	рожьшꙋ се Б133б20

Таблица № 6. Правопис на еровете пред енклитика

prs pass pl 3	изгонет се Н86а11	изгоне́т се Б124а10
prs sg 3	изет се Н87а19	и҆зе́т се Б124а24
prs sg 3 R	ѡблачит се Н85а4	облачи́т се Б133а28
prs pl 3 R	ѡбла́чет҄се Н85а13	облачет се Б133б2
prs pl 3	ѡ҆блѣкоу́т се Н85а16	ѡ҆блѣ́кꙋт се Б133б4
prs pl 3	покры́вают се Н86а26	покрива́ют се Б124а22
prs pl 3	приче́щаит се Н86б4	причещают҄ се Б124а27
prs pass sg 3	прїе́млѥт се Н87а22	прїемлѥт се Б124б26
prs sg 3	прѣкло́нит се Н86а22 Н87а4	прѣклони́т се Б124а13, 19
ptc prs act D pl m	пою́щим се Н85б4	поющїим се Б133б18
prs sg 3	разр҃аблѩет се Н87а5	разр҃аблѩ́ет се Б124б14

Таблица № 7. Правопис на представките с крайно -ꙁ

Граматическа форма	*РГАДА 88*	*Богишич 52*
aor pl 1	въспрїе́хо҆ Н86б25	въспрїехѡ҆ Б124б8
aor sg 3	въспѣть Н86б13	въспе҆ Б124а33
pl m N	въсточнїи Н85а21	въсто́чнїи Б133б8
pl N	въсхожⷣенїѧ Н84а26	въсхожⷣенїѧ Б133а3
sg m A	испль́нь Н85а14	испльнъ Б133б2
inf	исповѣдати Н86б11	исповѣда́ти Б124а32
ptc prs act sg m N	и҆схо́де Н84б4	и҆схо́де Б133а9

Таблица № 8. Безюсов правопис

Замяна на етимологично ѧ / ѩ в корена на думата

Граматическа форма	*РГАДА 88*	*Богишич 52*
aor sg 3	възе́ть Н85а20	възе́ть Б133б7
inf	везати Н84б22	везати Б133а20
ptc prs act sg m N	гре́ды Н86б5	греди Б124а6
sg n A	изре́дное Н86б23	и҆зре́дное Б124б7
prs sg 3	изет се Н87а19	и҆зе́т се Б124а24
sg m A	и҆зе́щнїи Н85а13	изе́щнїи Б133б2
sg G	начела̀ Н85а28 Н86а26	на́чела Б133б13 Б124а22
sg D	причестїю Н86б27 Н87а15-16	причестїю Б124б9, 22
A	приче́стивˢсе Н86б30	приче́стївˢсе Б124б11
prs pl 3	приче́щаит се Н86б4	причещаютˢ се Б124а27
aor pl 3	прїе́ше Н85б26	прїе́ше Б133б32
ptc prt pass sg m A	распеть Н87а6	ра́спеть Б124б15
sg A	врѣме Н86а11	врѣме Б124а11
N pl	ѥзы́ци Н85б26	єзы́ци Б133б32
A	езы́кы Н85б24	езы́кы Б133б31

Замяна на ѧ / ѩ в позиция на тематична гласна и флексия

sg G	¬е (< ¬ѧ)	бц҃е Н85б7▫Б133б19; дв҃це Н85а19▫Б133б6; трои́це Н85б18 / тр҃ице Б133б26
pl A	¬е (< ¬ѧ)	ѡ҆́вце Н86а14 / ѡвце Б124а13

prs pl 3	¬ет҄ (< ¬ѧть)	разлоучет҄ Н86а14 / разлꙋчет҄ Б124а13
ptc prs act pl m N (< ¬ѧщ-)	прѣс҃тоещеи Н84а21 / прѣс҃тоещеи Б122б32	
ptc prs act n sg L	хо́теще҆ Н86б9 / хоте́ще҆ Б124а30	

Замяна на етимологично ѫ / ѭ в корена на думата (ѫ > оу (ꙋ), ѭ > ю)

Граматическа форма	*РГАДА 88*	*Богишич 52*
sg N	бл҃гоꙋ́ханїе Н84б14	бл҃го ꙋха́нїе Б133а15
	въноу́трь Н84б15	вънꙋтрь Б133а16
pl m N	въноу́трьнїи Н84б3	вънꙋтрънїи Б133а8
pl N	нароу́квица҆ Н85а9	нарꙋквица҆ Б133а32
sg A	ѻ҆роу́жїе Н85а7; ѻ҆рꙋжїе Н85а8	орꙋжїе Б133а30, 31
ptc prs act sg m N	пороугае҆ Н85а11	порꙋ́гае҆ Б133б1
sg N	прѣмо̀у́дро҆ Н85б11	прѣмꙋдро҆ Б133б22
prs pl 3	разлоучет҄ Н86а14	разлꙋчет҄ Б124а13
sg D	роуцѣ̀ Н87а10	рꙋцѣ Б124б18
I	роу́кою Н85а26	рꙋкою Б133б11
pl G	роу́кавь Н85а12	рꙋка́вь Б133б1
sg m N	рꙋкополагае́мь Н85а25	рꙋко полагае҆ Б133б10
pl A	съсоу́ды Н86а20	съсꙋды̀ Б124а17
N sg	оу҆́за Н85а4	оуза Б133а28
N pl	оу҆́зы Н85а10	ꙋзы Б133а33
ptc prs act	соу́ще Н86б19	сꙋще Б124б6
pl 3	соу́ть Н86б9	соу҆ Б124а31
fut sg 3	боу́де҆ Н86а6	боу́де҆ Б124а6

Замяна на ѫ / ѭ в позиция на тематична гласна и флексия

sg A	¬ю (< ¬ѭ)	землю̀ Н85б4 / землю Б133б17
sg f A	ю (< ¬ѭ)	непокрьве́нноу Н85а23 / непокрьве́ннꙋ Б133б10 бж҃їю Н84б12 / бж҃їю Б133а14
sg I	¬ою (< ¬оѭ)	гла́вою Н85а4▫Б133а28 Н85а21▫Б133б7 Н85а27▫Б133б12 мл҃твою Н86а16▫Б124а15 роу́кою Н85а26 / рꙋкою Б133б11 тра́пезою Н84а28 / трапе́зою Б133а3

sg I	¬ьв¬ьѭ	цр҃квию Н84б8 / цр҃квїю Б133а11 кр҃ьвїю Н84а30 / крьвїю Б133а5
sg f I	¬ою (< -оѭ)	иною Н86а16 / иною Б124а14
prs pl 3	¬ють (¬ѭть)	съе҆динѩют се Н84б18 / съе҆дин́ѩют се Б133а18

Таблица № 9. Правопис на буквите Ѣ и Ꙗ

А. Етимологичен правопис:

Граматическа форма	*РГАДА 88*	*Богишич 52*
sg G	бл҃говѣ́стїа Н85б20	бл҃говѣст́їа Б133б28
D	бл҃говѣ́стїю Н86а13	бл҃говѣстїю Б124а12
sg A	врѣме Н86а11	врѣме Б124а11
sg A	врѣти́ще Н85а12	врѣ́тище Б133б1
prs sg 3	въмѣща́еть Н86б15	въмѣща́етъ Б124б2
ptc prs act sg m N	вѣды̀ Н86а27	вѣд́ыи Б124а23
ptc prs pass sg m N	вѣдомь Н86а27	вѣдѡ҃ Б124а22
f N	вѣдома Н84б2	вѣд́омаа Б133а7
sg A	вѣнць Н85б1	вѣн'ць Б133б15
sg G	вѣ́ры Н86б7, 8	вѣри Б124а29 (х2)
pl G	грѣхъ Н87а25	грѣхъ́ Б124б28
sg N	дѣи́ство Н87а8	дѣи́ство Б124б16
sg A	дѣло Н86б29	дѣло Б124б11
ptc prs act sg m N	дѣе́и Н84а16	дѣе́и Б122б29
pl A	ѕвѣ́зды Н84б11	ѕвѣзды҃ Б133а13
du N	зовѣта Н85а1	завѣта Б133а26
sg N	колѣно Н86а23 Н87а4	колѣно Б124а19 Б124б13
sg N	крѣпо́сть Н85а5	крѣпость Б133а29
sg N	лѣпота̀ Н84б11	лѣпота Б133а13
pl A	лѣта̀ Н86а30	лѣта Б124а24
+ neg	нѣ҃ Н87а14	нѣ҃ Б124б21
prs pl 3	ѡ҆блѣкоу́т се Н85а16	ѡ҆блѣ́кѹт се Б133б4
aor sg 3	облѣче Н85а12	о҆блѣче Б133б1
pl n N	прѣд́нѩа Н84б7	прѣдн́ѩа Б133а11
adv	прѣж҃е Н85б29	прѣж҃ Б133б33
pl A	пѣсни Н86б15	пѣсны Б124б1
pl A	рѣкы̀ Н84б29	рѣкы Б133а25

I	рѣками Н84б30	рѣка́ми Б133а26
inf	рѣшити Н84б22	рѣши́ти Б133а20
coni	сирѣ Н85б10	сирѣчь Б133б21
pl G-A	спѣш҆ши Н85б9	спѣш҆шїих се Б133б21
sg G	съдѣла́нїа Н85а18	сьдѣла́нїа Б133б5
prs sg 3	смѣ́рит се Н87а13	смѣри́т се Б124б20
pl N	съсѣ̑ѣлници Н85б23	съсѣдѣлници Б133б30
sg A	сѣда́лище Н85б20	сѣдала́ище Б133б28
sg N	тѣ́ло Н87а8	тѣло Б124б16
pl A	тѣ́леса Н84а11	тѣле́са Б122б26
	тѣмь Н85а7	тѣ́мъ Б133а30
pl D	хлѣбѡ̑ Н84а9	хлѣбѡ̑ Б122б25
G pl	цвѣ́тць Н84б13	цвѣтць Б133а15
sg N	цѣлова́нїе Н86б7; цѣлованїе Н87а9	цѣлова́нїе Б124а29; цѣлова́нїе Б124б17

praep	прѣ̑ Н84б8, 9	прѣ̑ Б133а12 (х 2)
prs sg 3	прѣи̑деть Н86а3	прѣи̑деть Б124а5
prs sg 3	прѣл̑агаеть Н84а13	прѣл̑агаеⷮ Б122б28
ptc prs act pl m N	прѣс̑тоещеи Н84а21	прѣс̑тоещеи Б122б32
prs sg 3	прѣкло́нит се Н86а22 Н87а4	прѣклони́т се Б124а13, 19
pl m N	прѣми́рнїи Н84б3	прѣми́рнїи Б133а8
sg N	прѣмо̀у́дро̑ Н85б11	прѣмꙋдро̑ Б133б22
sg n N	прѣнб̑сное Н84а17	прѣнб̑сное Б122б30
imper sg 2	прѣпоаши Н85а8	прѣпоаши Б133а31
sg G	прѣстола Н86а7	прѣсто́ла Б124а7
sg A	прѣстоль Н84а23	прѣсто́лъ Б122б33
sg N	прѣе́мникь Н84а5 Н84б22	прѣе̑мникь Б122б22 Б133а21
ptc prs act pl N	съпрѣбы́вае Н84а29	съпрѣбы́вае Б133а4
	съпрѣди́ Н85а17	съпрѣди́ Б133б5
sg n N	непрѣста́нно Н84б6	непрѣстанное Б133а10

Б. Писане на е вместо ѣ:

aor sg 3	въспѣть Н86б13	въспеⷮ Б124а33
impf sg 3	говеа́ше Н86б28	говѣа́ше Б124б10

sg N	потр͡ба Н86б30	потрѣ́ба Б124а11
inf	зр́ѣти Н86б3 Н87а15	зре́ти Б124а26 Б124б22

Таблица № 10. Правопис на буквите за звук [е]

А. Правопис на буквите за звук [е] след вокал:

след а:

ptc prs pass pl f A	дае́мые Н85б28	даемые Б124а1
pl N	крае Н84а24	кра́е Б133а1

след ї:

G	архїер͡еа Н85б1	архїе́реа Б133б15
sg N	бл҃гоꙋ҆ханїе Н84б14	бл҃го ꙋ҆ха́нїе Б133а15
sg A	възне͡нїе Н85б12	възнесе́нїе Б133б23
inf	прие́мати Н85а2	прїе́мати Б133а27
prs pass sg 3	прїе́млѥт се Н87а22	прїемлѥт се Б124б26
ptc prt act sg m N	прїе́мь Н86б27	прїемь Б124б10
pl N	слоужи́телїе Н84б3	слꙋжи́телїе Б133а8
n L	г҃-емꙿ Н85б10	третїемꙿ Б133б21
pl N	оучи́телїе Н84б30	ꙋ҆чи́телїе Б133а25

след о:

Граматическа форма	*РГАДА 88*	*Богишич 52*
sg n N	аг҃гльское Н84б25	а҆г҃глское Б133а22
sg N	двоѐсло́вь Н84а8	двоѐсло́вь Б122б24
sg n A	дв҃и́чьское Н86б22	дв҃ичъское Б124а6
ptc prs pass sg n N	зри́мое Н84б7	зри́мое Б133а11
sg n A	изре́дное Н86б23	и҆зре́дное Б124б7
sg n N	непрѣста́нно Н84б6	непрѣстанное Б133а10
sg n N	т[в]о́е Н85б7	т[в]оѐ Б133б20
sg n N	трист҃ое Н85б17	трист҃ое Б133б26
I	тро́емь Н86а8; тро́е Н85б19, 21	тро́е Б133б27, 29 Б124а9

след ы:

Граматическа форма	*РГАДА 88*	*Богишич 52*
ptc prs pass pl f A	дае́мые Н85б28	даемые Б124а1

sg f G	ст҃ы́є Н85б18	ст҃ыє Б133б26
pl A	ст҃ы́є Н85б9	ст҃ыє Б133б21
pl m A	сщ҃е́нныє Н86а20	сщ҃енныє Б124а17

след ѣ:

Граматическа форма	*РГАДА 88*	*Богишич 52*
sg N	прѣе́мникь Н84а5 Н84б22	прѣе̑мникь Б122б22 Б133а21

Б. Правопис на є при глаголи с инфинитивна основа на гласна от *-je*-спрежение:

Грам. форма	*РГАДА 88*	*Богишич 52*
prs sg 3 / ptc prs act sg m N	бл҃вл҄ѧє Н86а8	бл҃влѧ́є Б124а8
prs sg 3	въмѣща́єть Н86б15	въмѣща́єтъ Б124б2
prs sg 3	въо̑бражаєть Н85а17; въѡ̑бражає́ть Н84а22, б26, Н85б2 въѡбражаєть Н85а30	въо̑бража́єтъ Б133б5; въо̑бра́жаєть Б133а23, въображ́аєть Б133б16; въѡбражаєтъ Б133б14; въѡ̑бра́жа҃є Б122б33
prs sg 3	даєть҃ Н86а1	да́єть Б124а3
ptc prs act sg m N	дѣе́и Н84а16	дѣе́и Б122б29
prs sg 3	зна́меноуєть Н84б27; зна́меноує́тˢ Н86а18	знаменꙋєть Б133а24; знаме́нꙋєтˢ Б124а16
ptc prs act sg m N	полагає́мь Н85а25	полагає҃ Б133б11
prs sg 3	поминаєть Н86б22	поми́наєть Б124а6
ptc prs act sg m N	пороуга҃є Н85а11	порꙋ́га҃є Б133б1
prs sg 3	призы́ва́єтˢ Н86б18; призы́ваєтъ Н87а15-16	призыва́єт Б124б3-4 призыва҃є Б124а22
prs sg 3	прѣл҃агаєть Н84а13	прѣл҃агає҃ Б122б28
ptc prs act pl N	съпрѣбы́ває Н84а29	съпрѣбы́ває Б133а4

В. Правопис на ѥ след ꙗ и ѧ:

Граматическа форма	*РГАДА 88*	*Богишич 52*
sg f D	вьселѥнˢнѣи Н85б29	въселѥ́ннѣи Б124а1
prs sg 3	глѥ҃ Н85а7; гл҃ѥть Н85а15; гл҃ѥ Н87а17	гл҃ѥть Б133а31; гл҃ѥ҃ Б133б3, гл҃ѥ Б124б22
sg I	молѥ́нїємь Н84б19	молѥ́нїємъ Б133а18
sg f G	нѥѐ Н85б8	нѥѐ Б133б20

ptc prt pass sg m N	ѿвалѥ́н'ныи Н84б10	ѿвалѥ́нныи Б133а13
conj	понѥже Н86а12, Н86б29; понѥ҃ Н86а9	понѥ҃ Б124а9, 12 Б124б11
prs pass sg 3	прїе́млѥт се Н87а22	прїемлѥт се Б124б26

Таблица № 11. Правопис на букви І, Ї и И

А. Пред буква за гласна:
пред є:

Граматическа форма	*РГАДА 88*	*Богишич 52*
pl N	архїере҃и Н85а13	архїереїе Б133б2
sg N	бл҃гоꙋ҆ханїе Н84б14	бл҃го ꙋха́нїе Б133а15
sg A	възне҃нїе Н85б12	възнесе́нїе Б133б23
sg I	єѵ҃лїемь Н86а7	єѵ҃лїемь Б124а8
sg I	копїемь Н87а20	и҃копїе҃ Б124а24
pl N	слоужи́телїе Н84б3	слꙋжи́телїе Б133а8
pl A	людїе Н86а8	людїе Б124а8
sg N	грїгорїе́ Н84а8	грїгорїе Б122б24
sg N	Дїѡнисїе Н84а5 дїѡни́сїе Н86б6	диѡ́нисїе Б122б22 Б124а29
sg N	васи́лїе҃ Н84а6	васи́лїе Б122б23
aor pl 1	въспрїе́хо҃ Н86б25	въспрїехѡ҃ Б124б8
ptc prt act sg m N	прїе́мь Н86б27	прїемь Б124б10

пред а:

Граматическа форма	*РГАДА 88*	*Богишич 52*
sg G	въпльще́нїа Н86а2, 10	въплъщенїа Б124а4, въплъще́нїа Б124а10
pl N	въсхоже҃нїа Н84а26	въсхоже҃нїа Б133а3
sg N	дїа́кѡ҃ Н84б24	дїакѡ҃ Б133а22
sg N	сїа́нїе Н84б7	сїа́нїе Б133а10
sg N	ѳїмїа́нь Н84б13	ѳїмїань Б133а15

пред и:

Граматическа форма	*РГАДА 88*	*Богишич 52*
sg D	лѵ҃ргїи Н84а3	лѵ҃ргїи Б122б21
pl m N	тре́тїи Н86б5	тре́тїи Б124а28

pl N	ѡглаше́нїи Н86а11 (< огласити)	оглаш́еннїи Б124а11
ptc prt act (R) pl D	съвры́шивши́м се Н86б19	съврьшившїим҆се Б124б4
pl m N	си҃ Н85б27	сїи҃ Б133б33

пред о:

Граматическа форма	*РГАДА 88*	*Богишич 52*
sg N	дїѡнисїе Н84а5 дїѡни́сїе Н86б6	диѡ́нисїе Б122б22 Б124а29
sg m N	пилꙋсїѡ́т҆скыи Н84а12	пилꙋсїѡ́т҆скии Б122б26
sg A	сї҃ѡ҃ Н85б17	сїѡ҃ Б133б17

пред ю:

Граматическа форма	*РГАДА 88*	*Богишич 52*
A	бж҃ію Н85а9; бж҃їю Н84б12	бж҃їю Б133а32; бж҃ію Б133а14
ptc prs act sg m D	въпїю́щꙋ Н85б15	въпїю́щꙋ Б133б24
sg f A	сїю̀ Н84а13	сїю̀ Б122б28
conj	тъ́чїю Н84а9	тъчїю Б122б24

Б. В началото на чужди думи:

Граматическа форма	*РГАДА 88*	*Богишич 52*
sg N	і҃с Н86а27 Н87а6	і҃с Б124а22 Б124б15
G	і҃са Н84а27 Н86б20	і҃са Б133а3 Б124б5
L	і҃сѣ Н86б11	і҆и҃сѣ Б124а32
sg m N	і҃свь Н84б21	і҃совь Б133а20
sg N	і҆ера́рхь Н84б22; і҆ера́рхь Н86б16	іерархъ Б133а20; іера́рхь Б124б2
sg N	іорарь Н84б25	іора́рь Б133а22

Таблица № 12. Правопис на буквите за звук [о]

А. Писане на буквите за звук [о] в началото на думите:

Граматическа форма	*РГАДА 88*	*Богишич 52*
	ѻ / ѻ҆ Н84а12 Н85а8 Н86а9, б11, 12, Н87а22, 23 (х2), 24 (х3), 25	о / о҆ Б122б27; Б133а32 (х2); Б133б; Б124а32 (х2), Б124б26 (х2), 27 (х4), 28
	ѡ / ѡ҆ Н84б16 Н85б20 (х2)	ѡ / ѡ҆ Б133а16 Б133б28, Б124а9
du N	ѡ҆ба̀ Н85а1	ѡ҆ба̀ Б133а26
ptc prt pass sg m N	ѡ҆бви́ть Н85а17	обвить Б133б5

prs sg 3 R	ѡблачит се Н85а4	облачи́т се Б133а28
prs pl 3 R	ѡбла́чет҆се Н85а13	облачет се Б133б2
prs pl 3	ѡ҆блѣкоу́т се Н85а16	ѡ҆блѣ́кꙋт се Б133б4
aor sg 3	облѣче Н85а12	ѻ҆блѣче Б133б1
inf	облѣ́щи се Н87а1	ѻ҆блѣщи се Б124б11
sg N	ѻ҆бж҃е́нїе Н87а8	об҃же́нїе Б124а17
sg N	ѻ҆́бразь Н84б21	ѻ҆бразь Б133а20
D	ѻ҆́бразоу Н86б7	ѻ҆бра́зꙋ Б124а29
pl A	ѡ҆́бразы Н84а16 Н86а20	ѻ҆бра́зы Б122б29; образы Б124а18
ptc prt pass sg n N	об҆точенное Н84б29	обто́ченное Б133а24
pl A	ѡ҆́вце Н86а14	ѡвце Б124а13
pl N	ѡглаше́нїи Н86а11 (< огласити)	оглаше́н҆нїи Б124а11
sg N	ѡде́жда Н84б24	ѡде́жа҃ Б133а22
sg N	ѡдѣанїе Н84б25	ѻ҆дѣа́нїе Б133а22
sg N	ѻ҆мофо́рь Н85а16, Н86а4	ѻ҆мо́форъ Б133б4; ѻ҆мофорь Б124а5
G	ѻ҆мофо́ра Н85б30	омофо́ра Б124а2
A	ѻ҆мофо́рь Н86б27	ѻ҆мофорь Б124б10
sg N	ѡрга́нь Н84а16	орга҃ Б122б29
sg D	ѡрганю Н87а11	ѻ҆рга́ню Б124а18
sg A	ѻ҆роу́жїе Н85а7; ѻ҆рꙋжїе Н85а8	орꙋжїе Б133а30, 31
sg A	ѻ҆сїанїе Н85б22	осїанїе Б133б29
sg N	ѡснова́нїе Н84а31	основа́нїе Б133а6
sg G	ѡ҆́ц҃а Н85б21	ѡц҃а Б133б28
G▫A	ѻ҆́ц҃а Н86б26	ѡц҃а Б124б9
D	ѡ҆́ц҃ꙋ Н85а20	оц҃ꙋ Б133б7
sg m G	ѡ҆́ч҃а Н84а29	ѡ҆ч҃а Б133а4

Б. Писане на буквите за звук [о] във флективните завършъци:

Граматическа форма	***РГАДА 88***	***Богишич 52***
aor pl 1	въспрїе́хо҃ Н86б25	въспрїехѡ҃ Б124б8
pl D	анти́фѡнѡ҃ Н85б4	антїфѡно҃ Б133б17
D	а҆́п҃лѡ҃ Н84а5	а҆п҃лѡ҃ Б122б22

D	сщ҃е́нникѡ҃ Н86а21	сщ҃ен҆никѡ҃ Б124а18
pl D	хлѣбѡ҃ Н84а9	хлѣбѡ҃ Б122б25

Таблица № 13. Правопис на букви Ю и ОУ (Ȣ)

Граматическа форма	*РГАДА 88*	*Богишич 52*
aor pl 3	оуготовише҃ Н86а25	ȣгото́више се Б124а21
conj	ȣ҆́бо Н87а21, оу҆́бо Н87а24	ȣ҆бѡ̀ Б124б25, ȣ҆бо̀ Б124б27
sg A	оударе́нїе Н87а12	ȣ҆даре́нїе Б124а19
	оудо́бь Н84б2	ȣдобь Б133а8
sg G	оуче́нїа Н84б29	ȣченїа Б133а25
sg N	оу҆чи́тель Н85а1	ȣчите̑ Б133а26
pl N	оучи́телїе Н84б30	ȣ҆чи́телїе Б133а25
prs sg 3	оуч҃и́ Н84а12	ȣчи́тъ Б122б27
aor sg 3	оу҆́чи Н84а5	ȣ҆чи Б122б22
inf	оучи́ти Н85а2	ȣчи́ти Б133а27

Таблица № 14. Употреба на гръцки графеми

sg N	а҆мѵѡ҃ Н84б9	амѷѡнъ Б133а12
N pl	єѵ҃лїа Н84а24	єѵ҃лі́а Б133а1
sg D	лѵ҃ргїи Н84а3	лѵ҃ргїи Б122б21
sg N	маѯи́мь Н84а13	максѝ Б122б27
sg N	мѵ̈ро Н84б1	мѷ̀ро Б133а6
sg m G	а҆леѯа́ндръскагѡ Н85а21 алеѯандръскагѡ҃ Н85а27	алеѯандръскаго Б133б8 алеѯан҆дрьскааго Б133б12
pl G	ѱлѡ҃ Н85б5	ѱал́мѡ҃ Б133б18
sg N	ѳїмїа́нь Н84б13	ѳїмїань Б133а15

Използвани граматически съкращения:

A	Accusativus
act	activum
adv	adverbium
aor	Aoristus
coni	coniunctio
D	Dativus
du	dualis
f	femininum
fut	futurum

G	Genitivus
G-A	Genitivus pro Accusativo
grad	gradus
I	Instrumentalis
imper	imperativus
impf	imperfectum
inf	infinitivus
L	Locativus
m	masculinum
med	medium
N	Nominativus
n	neutrum
neg	negatio
pass	passivum
pl	pluralis
praep	praepositio
prs	praesens
prt	praeteritum
ptc	participium
R	reflexivum
sg	singularis
superl	superlativum
V	Vocativus

в.	винителен
вр.	време
ед.	единствено
им.	именителен
л.	лице
мн.	множествено
п.	падеж
р.	родителен
сег.	сегашно
тв.	творителен
ч.	число

Татяна Илиева
Кирило-Методиевски научен център
Българска академия на науките
ул. „Акад. Георги Бончев“ 25
София, 1113 България
ilieva_tatyana@abv.bg
https://orcid.org/0000-0001-8480-5276

Tatyana Ilieva
Cyril and Methodius Scientific Center
Bulgarian Academy of Sciences
25 Akad. Georgi Bonchev Str.
Sofia, 1113 Bulgaria
ilieva_tatyana@abv.bg
https://orcid.org/0000-0001-8480-5276